

Landbouwpastoraat 3.0 – herderlijke zorg voor agrarisch ondernemers in postmoderne tijd

In opdracht van Werkgroep Kerken
en Landbouw Fryslân

door Pieter Knijff

Eindwerkstuk voor de opleiding
Godsdienst-Pastoraal Werk aan de
Viaa te Zwolle

Begeleider: Dhr. W. van der Horst
Tweede lezer: Mevr. M. Wijma

Mei 2017

pieter.knijff@hotmail.nl

Samenvatting

Dit onderzoek gaat over het contact tussen moderne agrarische ondernemers en de kerkgemeenschap. Het lijkt erop dat zij elkaar ontgroeien. De volgende vraag staat in dit onderzoek centraal: *Hoe kan de kerk, en in het bijzonder haar ambtsdragers, nog van betekenis zijn voor mensen die in de landbouw werkzaam zijn?* De uitkomsten zijn bedoeld voor pastores die werkzaam zijn in de kerk. Het onderzoek is gehouden voor de Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân en is uitgevoerd in plattelandsgemeenten in Friesland. De resultaten zijn voortgekomen uit interviews met agrarische ondernemers en pastores in de protestantse en katholieke kerk.

In de afgelopen decennia kreeg de Nederlandse landbouw te maken met globalisering.

Dit bood met name grote kansen voor de export van Nederlandse landbouwproducten, maar tegelijkertijd werd ook de concurrentiepositie belangrijker; Nederland kon immers ook gemakkelijker importeren.

Er was daarom meer aandacht nodig voor efficiëntie, concurrentie en economische resultaten.

De landbouw reageerde hierop met specialisering, intensivering en bedrijfsvergroting. Dit proces had echter ook nadelige gevolgen; milieuvervuiling, verlies van biodiversiteit, natuurvershraling, erosie en verarming van de plattelandsbevolking. Het lijkt erop dat de landbouwers voor deze negatieve gevolgen verantwoordelijk worden gehouden, terwijl deze verband houden met de keuzes en verantwoordelijkheid van de samenleving. Zij kan de negatieve gevolgen van de globalisering beïnvloeden met koop- en leefgedrag, politieke keuzes en het ondersteunen van duurzame organisaties. Vervolgens kunnen agrarische ondernemers daar hun bedrijfsvoering op aanpassen (iets wat overigens nu ook al gebeurt).

Ondertussen hebben kerken te maken met ontkerkelijking en secularisering. Vanwege een afname van het aantal leden en inkomsten gaan zij reorganiseren. Geloven is in deze tijd vooral een privéaangelegenheid geworden en de geloofswaarheden worden verschillend beleefd. Ook kerkleden zijn wereldburgers geworden en de digitale wereld heeft een belangrijke plaats verworven in de communicatie.

In dit onderzoek is aandacht besteed aan drie aspecten die belangrijk zijn voor het contact tussen agrariërs en de kerkelijke gemeente, namelijk: het verstaan van elkaar, normen en waarden die bij landbouw horen en pastorale nabijheid. Ook is onderzocht hoe de kerkelijke gemeente haar aandacht voor agrariërs kan vergroten en hoe pastores beter toegerust kunnen worden om pastoraat te verlenen aan agrarische ondernemers.

Uit het onderzoek komt naar voren dat christelijke agrariërs nauwelijks mogelijkheden hebben om met hun collega's gedachten en gevoelens te delen over hun werk in relatie tot zingeving, overtuiging en de normen en waarden die daarbij horen. De geïnterviewde ondernemers geven wel aan dat geloof belangrijk voor hen is en dat ze vinden dat dit ook verbonden is aan hun werk. Tevens laat het onderzoek zien dat het privé geloof van de agrarische ondernemer niet geheel overeenkomt met het institutioneel geloof. De agrariër voelt zich niet thuis in de kerkelijke gemeente of herkent zich niet in haar geloofsovertuiging. De oorzaak van de verwijdering tussen agrarische ondernemers en de kerk ligt dus niet in het zich onbegrepen voelen als agrariër, maar als gemeentelid. Dat ze agrarisch ondernemer zijn bepaalt wel mee wat hun verwachtingen zijn. Uit het onderzoek blijkt verder dat de pastor zich bewust moet zijn dat hij het institutioneel geloof vertegenwoordigt en dat hij ook 'zichzelf meeneemt', wat voor verwijdering of onbegrip kan zorgen. Tot slot werd duidelijk dat de kerkelijke gemeente eerst zelf de keuze moet maken voor een bewust leven. Pas dan zullen moderne agrarische ondernemers in dit proces worden meegenomen en erdoor worden geïnspireerd.

Geconcludeerd kan worden dat de kerk nieuwe activiteiten moet organiseren om de verbinding met agrarische ondernemers weer op gang te brengen. De Werkgroep Kerk en Landbouw Fryslân zou hierbij kunnen helpen. Te denken valt hierbij aan activiteiten rondom 'het bewuste leven' in de gemeente, het organiseren van regionale of digitale activiteiten waar christelijke agrariërs gedachten en gevoelens kunnen delen en het verzorgen van een website waar pastores actuele informatie over de landbouw kunnen verkrijgen.

Inhoud

Samenvatting.....	1
Voorwoord.....	4
1.0 Inleiding	5
2.0 Inhoudelijke oriëntatie	6
2.1. De ontwikkeling van landbouwpastoraat.....	6
2.1.1 De tijd van de katholieke kerk	6
2.1.2 De reformatie	6
2.1.3 De verzuiling in Nederland	6
2.1.4. Landbouwpastoraat 1.0 (1945 – 1975)	6
2.1.5. Landbouwpastoraat 2.0 (1975 – 2003)	8
2.1.6 Landbouwpastoraat 3.0 (2003 – heden)	9
2.2. Resultaten van het literatuuronderzoek	10
2.2.1. Vooronderstelling.....	10
2.2.2 Reeds verschenen publicaties	11
2.2.3 De mogelijke verschillen tussen de pastores en de agrarische ondernemers	12
2.2.4 De rol van normen en waarden.....	13
2.2.5 Het verlenen van pastoraat aan agrarische ondernemers.....	156
2.3. Naar de onderzoeksvragen.....	18
2.3.1. Op weg naar het onderzoek	18
3.0 Onderzoeksvragen.....	19
4.0 Attenderende begrippen	20
4.1 Landbouwpastoraat.....	20
4.2 Duurzaam	20
4.3 Postmoderne tijd	21
4.4 Agrariërs	21
4.5 Globalisering.....	22
5.0 Opzet en uitvoering onderzoek	22
6.0 Betrouwbaarheid en geldigheid	22
7.0 Resultaten van het onderzoek.....	23
7.1. Deelvraag 1: Verstaan de pastores de taal van de boer voldoende?.....	23
7.1.1 De antwoorden van de agrariërs	23
7.1.2 De antwoorden van de pastores	24
7.1.3 Wat ik hoor	26
7.2. Deelvraag 2: Hoe verlenen pastores een moreel kompas?.....	28
7.2.1. De antwoorden van de agrariërs.....	28
7.2.2 De antwoorden van de pastores	28

7.2.3. Wat ik hoor	30
7.3. Deelvraag 3: Hoe zorgen pastores voor pastorale nabijheid in tijden van crisis?	31
7.3.1. De antwoorden van de agrariërs	31
7.3.2. De antwoorden van de pastores	32
7.3.3. Wat ik hoor	33
7.4. Deelvraag 4: Welke tools hebben pastores nodig om agrarische ondernemers te kunnen ondersteunen?	33
7.4.1 Antwoorden van de agrariërs	33
7.4.2. Antwoorden van de pastores	33
7.4.3. Wat ik hoor	34
8.0 Conclusie	36
9.0 Discussie	38
10. Aanbevelingen voor pastores	40
10.1 Vocation groups	40
10.2. De bewuste ondernemer	40
10.3. Groepsgesprekken met landbouwers	41
10.4. Gespreksvragen voor landbouwers	41
10.5. Bewustwordingsproces in de gemeente	41
10.6. Websites	42
10.7. Bewust boodschappen doen	42
10.8. Eigentijdse kerk	43
Literatuurverwijzing	44
Bijlage 1 Bedrijfstijlen en hun kernkwadrant	45
Bijlage 2 Interviewvragen voor de agrariër	46
Bijlage 3 Interviewvragen voor de pastor	47
Bijlage 4 Enquête gemeenteleden	48

Voorwoord

In het najaar van 2013 ben ik begonnen met de opleiding Godsdienst-Pastoraal Werk aan de Viaa te Zwolle. Voordien was ik melkveehouder in Brantgum (NO-Friesland). Gezondheidsproblemen brachten mij ertoe om te stoppen met mijn melkveehouderijbedrijf. Omdat ik naast mijn werk ook veel vrijwilligerswerk heb verricht binnen de kerk en andere vrijwilligersorganisaties, heb ik ervoor gekozen om hier mijn beroep van te maken. Ik hoop nog enige jaren werkzaam te kunnen zijn als kerkelijk werker in een plattelandsgemeente. Daarnaast zou ik zelfstandig werk willen uitvoeren, waaronder het verlenen van landbouwpastoraat.

In het derde jaar van de opleiding werd mij gevraagd of ik een specialisatie wilde doen. In dat geval zou ik mijn grote stage, eindwerkstuk, minors en nog enige werkopdrachten met elkaar kunnen verbinden. Ik heb toen gekozen voor landbouwpastoraat, het verlenen van geestelijke verzorging aan hen die werkzaam zijn in de landbouw. Voor mij was het een logische verbinding met de sector waarin ik ben opgegroeid en waarin ik lange tijd werkzaam ben geweest. Ik zou met deze keuze inlevingsvermogen kunnen verbinden met professionaliteit.

Mijn grote stage heb ik uitgevoerd bij Praktijk Trust, van Ds. G. Venhuizen. Hij begeleidt agrariërs en bemiddelt bij conflicten. Hiervoor heb ik een aantal opdrachten uitgevoerd in de protestantse gemeente Welsrijp-Baijum. Vervolgens heb ik in het vierde jaar de minors 'Wetenschap en samenleving' en 'Voedsel verbindt' gedaan aan de Christelijke Hogeschool Ede. Daarnaast ben ik betrokken geraakt bij de vrijwilligersorganisatie Zorg om boer en tuinder, een organisatie die er wil zijn voor boeren en tuinders die een crisiservaring hebben. Sinds juni 2016 ben ik coördinator van Regio Noord, waaronder de provincies Friesland, Groningen en Drenthe en de Noordoostpolder vallen.

Mijn dank gaat in de eerste plaats uit naar de pastoors, predikanten en agrarische ondernemers die bereid waren om voor dit onderzoek geïnterviewd te worden. Tevens wil mijn docent dhr. W. van der Horst bedanken voor zijn begeleiding tijdens de grote stage en voor het begeleiden van mijn onderzoek. Ook bedank ik graag ds. G. Venhuizen voor het feit dat ik bij hem mijn grote stage mocht vervullen en voor het kritisch meedenken bij het schrijven van dit onderzoek.

Pieter Knijff

Raard, 17 Mei 2017

Illustratie op de voorpagina is afkomstig van www.studiosteph.nl

1.0 Inleiding

Tijdens mijn grote stage kreeg ik de indruk dat de moderne agrarische ondernemer en de kerkgemeenschap elkaar niet goed meer verstaan. De agrarisch ondernemer was vooral gericht op rendement, efficiëntie en concurrentie en de kerkgemeenschap richtte zich vooral op landschap, milieu, biodiversiteit en dierenwelzijn, vaak in verbondenheid met Bijbelse waarden. Het gevolg daarvan kan zijn dat agrarische ondernemers zich niet meer gewaardeerd voelen in de kerkgemeenschap of dat zij een gespleten bestaan gaan lijden, omdat hun geloofsovertuigingen niet meer overeenkomen met de keuzes die zij moeten maken voor hun agrarisch bedrijf. Tegelijkertijd voelt de burger zich bezorgd en bedreigd en ziet de kerkgemeenschap haar idealen over verbondenheid (met God en met alle medeschepselen) niet verwezenlijkt. Dit was de aanleiding voor dit onderzoek.

Ik wilde graag weten of er inderdaad sprake was van een verwijdering tussen agrarische ondernemers en de kerk en wat hier dan de oorzaak van zou kunnen zijn. Had dit bijvoorbeeld te maken met onbegrip of taal? Zijn er grote verschillen tussen de keuzes van agrarische ondernemers en de kerkgangers? En als dit het geval was, hoe ziet dan de ideale situatie eruit? Hoe verbindt de kerkgemeenschap de landbouw met gelovig handelen? En wat zou de kerkgemeenschap kunnen betekenen voor agrarisch ondernemers?

Voor het beantwoorden van deze vragen zijn de beroepskrachten in de kerk (pastors, predikanten en kerkelijk werkers) van belang. Zij sturen immers hun gemeentes aan en zijn betrokken bij het uitvoeren van het pastoraat aan agrariërs. Deze 'pastores' vormen daarom de doelgroep van dit onderzoek. Het eindwerkstuk moet hen van relevante informatie en mogelijk aanbevelingen voorzien. Het eindwerkstuk heeft geen wetenschappelijke aspiraties, maar kan worden gebruikt als leidraad en ter ondersteuning bij het uitvoeren van landbouwpastoraat.

In mijn derde studiejaar ben ik in contact gekomen met de Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân, een werkgroep die ondersteund wordt door Katholieke en Protestantse kerken in Friesland. De werkgroep wil graag het gesprek tussen boer en burger stimuleren en beiden graag bewust laten worden van de relatie tussen landbouw en zingeving, overtuigingen, normen en waarden. De werkgroep wil graag de ontstane problematiek in de landbouw en de redenen daarvoor onder ogen brengen.

Tijdens een ontmoeting met de leden van de werkgroep werd gesteld dat er behoefte aan was om iets te doen voor de pastores. Dit sloot aan bij mijn eigen vragen. Naar aanleiding hiervan is een drietal thema's afgesproken die terugkomen in het literatuuronderzoek. Tijdens het onderzoek is er een aantal bijeenkomsten geweest waarin de inhoud en de voortgang van het onderzoek zijn besproken.

De volgende vraag wordt in dit onderzoek beantwoord: *Hoe kan de kerk, en in het bijzonder haar ambtsdragers, nog van betekenis zijn voor mensen die in de landbouw werkzaam zijn?*

Om hier een antwoord op te kunnen geven, wordt eerst een literatuurstudie uitgevoerd naar de volgende drie thema's: de verschillen tussen agrarisch ondernemers en pastores, de rol van normen en waarden en de manier waarop pastoraat verleend wordt aan agrariërs.

Er zijn vier deelvragen geformuleerd, op basis waarvan een aantal interviewvragen is opgesteld. De interviews zijn afgenomen onder agrarisch ondernemers die kerkelijk betrokken zijn en onder pastores die werkzaam zijn in de twee kerkgenootschappen die bij de werkgroep betrokken zijn.

Dit eindwerkstuk begint met een inhoudelijke oriëntatie. Daarna beschrijf ik het onderzoeksonderwerp en hoe het onderzoek is uitgevoerd. Vervolgens beschrijf ik de resultaten, op basis waarvan een aantal conclusies volgt. Het onderzoek wordt afgerond met een aantal praktische aanbevelingen. Voor de werkbaarheid is in dit werkstuk zoveel mogelijk gekozen voor mannelijke aanduidingen. Onder de pastores en agrarisch ondernemers komen echter ook vrouwen voor.

2.0 Inhoudelijke oriëntatie

In deze inhoudelijke oriëntatie wordt eerst gekeken naar het speelveld waarin het landbouwpastoraat zich bevindt. Hierbij wordt gekeken naar de ontwikkelingen door de geschiedenis heen en de huidige situatie. Vervolgens leg ik uit waar mijn onderzoek is begonnen en waar ik mij bij het literatuuronderzoek op heb gericht. Daarna bespreek ik enkele publicaties die voor mijn onderzoek van belang waren. Vervolgens ga ik in op belangrijke punten uit het literatuuronderzoek. Ik doe dit aan de hand van de volgende drie thema's: de verschillen tussen agrarisch ondernemers en pastores, de rol van normen en waarden en de manier waarop pastoraat verleend wordt aan agrariërs. Als laatste leg ik een verband tussen de literatuur en onderzoeksvragen.

2.1. De ontwikkeling van landbouwpastoraat

2.1.1 De tijd van de katholieke kerk.

De kerk was vooral een plaats waar men kwam om te bidden bij rampen en ziekten. Het geloof was gericht op het hiernamaals. Alleen geestelijke arbeid telde. De kerk was een belangrijke landinrichter. Vaak hadden de kerken en kloosters veel eigendommen. In de vooruitgang van de landbouw speelden kloosters een belangrijke rol. Landbouw werd beheerst door watersnoden, veeziekten en epidemieën. Door verstedelijking ontstond er handel in landbouwproducten. Moreel golden de zeven deugden (wijsheid, rechtvaardigheid, matigheid, moed, geloof, hoop en liefdadigheid) en de zeven zonden (hoogmoed, hebzucht, onkuisheid, afgunst, vraatzucht, woede en luiheid).

2.1.2 De reformatie.

Geloof werd een persoonlijke keus. Al het werk telde, ook dat van de boer. Er ontstond een calvinistische traditie van hard werken en sober leven. Een moreel verantwoordelijkheidsgevoel werd opgeroepen door dankbaarheid voor het verlossingswerk van Christus. De kerk bleef gericht op zielenheil. Zorg en solidariteit stonden centraal. En er ontstond meer ruimte voor wetenschappelijk denken, met als gevolg dat begonnen werd met nieuwe teeltmethoden en dat er ruimte ontstond voor de ontwikkeling van techniek.

2.1.3 De verzuiling in Nederland.

Het christelijk sociaal congres in 1891 was een belangrijk markeringspunt. Het gevolg ervan was dat Nederland een verzuilde samenleving kreeg. De kerk hevelde haar taken over aan de standsorganisaties en de politieke partijen. De kerk bleef zich richten op zielenheil. De zuilen konden zich sterk ontwikkelen en hadden te maken met een groeiend ledenaantal. De kerk had een belangrijke plaats in de samenleving. De landbouw kreeg te maken met de industriële revolutie: de opkomst van trekkers, de melkmachine en de industriële verwerking van landbouwproducten. Het gevolg was een betere kwaliteit van de producten, maar ook lagere prijzen en een hoge werkloosheid. In deze periode was sprake van twee belangrijke landbouwcrises (1870 en 1930) en twee wereldoorlogen. Na de Tweede Wereldoorlog was eerst nog sprake van een opleving van de verzuiling, maar daarna volgde een kentering.

2.1.4. Landbouwpastoraat 1.0. (1945 – 1975)

De ontwikkelingen in de landbouw.

Kort na de Tweede Wereldoorlog, in 1950, waren er 410.000 agrarische bedrijven (CBS, 2017).

In de ontwikkeling van de landbouw nam Sicco Mansholt een belangrijke plaats in, eerst als minister van Landbouw (1945-1958) en daarna als commissaris van Landbouw (1958-1972). Het doel was dat Europa zelfvoorzienend zou worden, met veilig en betaalbaar voedsel voor iedere burger. Daarvoor was moderne landbouw nodig met grotere bedrijven. Het Nederlands landbouwbeleid werd gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid met gegarandeerde prijzen. Een belangrijke impuls voor de landbouw in Nederland was de driehoek, onderzoek, voorlichting en onderwijs. (OVO)

Daarnaast kwam er een wet op de ruilverkaveling; herverkaveling, betere ontwatering en grotere percelen. De boerenstand was nog wel belangrijk, maar het aantal landbouwers nam sterk af, onder andere door emigratie. Als markeringspunt wordt wel 10 augustus 1974 gezien: er ontstond een barst in het groene front, er was geen vertrouwen meer in de bestuurders die over de landbouw gingen. Het gevolg hiervan was een sterke individualisering.

De plaats van de kerk.

Veel Nederlanders waren nog lid van de kerk en bezochten regelmatig de eredienst.

In de kerk waren tradities, leerstellingen en kennis belangrijk. De kerk had nog gezag in de samenleving en was onderdeel van de verzuiling. Haar mening deed ertoe in de politiek en in het gezin als het ging om morele thema's. Kerkgemeenschappen groeiden of stabiliseerden in omvang en hun leden waren betrekkelijk jong. De liturgie was vastomlijnd en reeds vastgelegd in dienstboeken.

Het ging in de kerk om de groep en het motto was 'wij weten wat jij behoort te weten'.

De kerk verpachtte alleen land aan eigen kerkleden.

De plaats van de pastores in de gemeenschap.

Het gezag voor de pastor en zijn spreken was groot in de gemeenschap. Ook in de samenleving had de pastor gezag; hij behoorde tot de bovenkant van de maatschappij. Het bezoeken van de eredienst was vooral een automatisme. De pastor hanteerde traditionele normen en waarden. De pastor woonde in een ambtswoning en was vooral een herder voor de gemeente. Hij kreeg een vast inkomen en had recht op pensioen. Lange tijd ontving hij ook nog giften uit de gemeente, vooral van agrariërs. Met name in de katholieke traditie bleef het lange tijd de gewoonte dat de pastoor iets meekreeg van de oogst of een geslacht dier.

Geloof en landbouw.

Het geloof kreeg vooral inhoud bij de standsorganisaties Aartsdiocesane Boeren- en Tuindersbond (ABTB) en de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). Er bestond een groot respect voor de almachtige en scheppende God en men was vooral trouw aan de traditie: de zondagsheiliging, bezoeken van de eredienst, het in de praktijk brengen van morele wensen en de bereidheid tot financiële offervaardigheid. Verder vond men het belangrijk om eerlijk en betrouwbaar te zijn en actief lid te zijn van de organisaties die bij de zuil hoorden. Sociale rechtvaardigheid speelde ook belangrijke rol, waarbij vooral de omgang van agrariërs met hun personeel van belang was. Het thema duurzaamheid kreeg echter weinig aandacht en er werd geen direct verband gelegd tussen duurzaamheid en geloof.

'Hooien' Edvard Munch (1916)

2.1.5. Landbouwpastoraat 2.0. (1975 – 2003)

De ontwikkelingen in de landbouw.

In 1970 waren er in Nederland nog 185.000 agrarische bedrijven (CBS, 2017). Er heerste een groot vertrouwen in wetenschappelijk en technisch denken en het proces van de globalisering begon. Coöperaties fuseerden, mede door de enorme schaalvergroting van retailers. Landbouwbeleid werd onbetaalbaar, er was sprake van overproductie en milieuproblemen. Agrariërs kregen te maken met de Hinderwet, milieuwetten en vaststaande productievolumes. Nederland kreeg ondertussen te maken met verstedelijking en er was steeds meer grond nodig voor woningbouw, wegen, industrie en recreatie. Het Nederlandse landschap veranderde snel en er was sprake van vervuiling van grond, water en lucht. Als markeringspunt wordt wel het jaar 2003 gezien, omdat toen in de zogenaamde Mid-Termhervorming binnen de Europese Unie, gekozen werd voor de ontkoppeling van subsidies en producten. Agrariërs zouden alleen nog steun ontvangen voor hun grond. Dit was het begin van de vrijemarktregulering, met als gevolg dat agrariërs in Europa de vrije wereldmarktprijs voor hun producten ontvingen.

De plaats van de kerk.

De kerk veranderde haar positie ten opzichte van de wereld. Enerzijds haalde zij de wereld binnen door meer ruimte te geven voor twijfel, andersdenkenden en wetenschap. Anderzijds was zij kritisch naar de wereld wanneer het ging om armoede, onrecht, de wapenwedloop en milieuvervuiling. Ook van invloed was de invoering van de Algemene bijstandswet in 1965, waarmee burgers minder afhankelijk werden van de kerk.

In 1983 begon in de kerken het conciliair proces voor gerechtigheid, vrede en heelheid van de schepping. Binnen de kerk was er discussie over traditie en dogma's; die waren niet meer vanzelfsprekend. Er ontstond een open cultuur. Onder kerkleden was verzet tegen het heersend gezag binnen de kerk. Tevens was er sprake van een evangelische impuls. In de erediensten werd steeds belangrijker wat er geboden werd, het moest de bezoekers vooral aanspreken.

Het ging in de kerk vooral om de wereld en het motto was 'Jij weet wat wij niet weten'.

De kerk was nog steeds landverpachter en van de verpachter werd een sterke meelevenheid verwacht. Hij werd zondags in de kerk verwacht en moest bereid zijn om vrijwilligerswerk te doen voor de kerk.

De plaats van de pastores in de gemeenschap.

De pastores maakten deel uit van een kritische generatie en er was meer ruimte voor wat er in de wereld gebeurde. Binnen de universitaire opleiding werd kritisch denken bevorderd. De pastor werd vooral een professional, omgeven door allerlei professionele organisaties die ook een aantal taken van hem overnamen. Dit had tot gevolg dat de vrijwilliger in de kerk onder druk kwam te staan. Van de pastor werd verwacht dat hij vooral missionair was en niet meer alleen gericht op de eigen traditie. De pastor kreeg uniforme arbeidsvoorwaarden en kreeg een beloning die vergelijkbaar was met die van andere academici. Hij was niet meer verplicht om in de ambtswoning van de gemeente te wonen, hoewel hij bij voorkeur wel in de buurt van de kerk woonde. De pastorie verloor daardoor zijn functie.

Geloof en landbouw.

Lange tijd speelden de christelijke standsorganisaties een belangrijke rol. Vooral de door het rijk gesubsidieerde Sociaaleconomische Voorlichting (SEV) deed belangrijk werk. Uiteindelijk gingen de CBTB (in 1995) en de ABTB (in 2005) samen met de Hollandse Maatschappij van Landbouw en gingen ze verder onder de naam van Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO). Door bezuinigingen verdween de SEV. Er was lange tijd een groot vertrouwen in de mogelijkheden van de markt. Geloof werd vooral een privéaangelegenheid, die geen invloed meer uitoefende op de wijze van boer zijn. Kerkelijke bemoeienis werd vaak geassocieerd met linkse politiek en remde volgens veel agrarische ondernemers hun mogelijkheden. Vanuit christelijke hoek ontstonden wel kritische geluiden met betrekking tot oneerlijke concurrentie met de derde wereld, een kritische analyse van de consumptiemaatschappij en dreigende milieuproblemen.

2.1.6 Landbouwpastoraat 3.0. (2003 – heden)

De ontwikkelingen in de landbouw.

In 2003 waren er nog 95.000 landbouwbedrijven. Anno 2016 was dit aantal gedaald tot 55.000 (CBS, 2017). De politieke invloed van de landbouworganisaties loopt terug en de politieke besluiten op agrarisch gebied worden nu vooral bepaald door de globalisering en de wensen van de burger. Als gevolg daarvan doen agrariërs aan schaalvergroting, intensivering en specialisatie. Tevens investeren ze in voedselveiligheid, dierwelzijn en proberen ze het milieu zo weinig mogelijk te belasten.

Automatisering wordt steeds belangrijker, de lichamelijke arbeid wordt minder zwaar, maar de geestelijke belasting wordt groter. De boer wordt ondernemer en ontwikkelt zich steeds meer tot datamanager, dat is iemand die digitale gegevens verzamelt en beheert en op grond daarvan keuzes maakt en deze data eventueel ook deelt met derden (voerleverancier, melkfabriek of overheid).

Er is ook sprake van verbreding, waarbij landbouw, natuur, zorg, recreatie, boerderijwinkel en streekproducten gecombineerd worden. Het gezinsbedrijf leent aanmerkelijk meer kapitaal en er komen ook buitenlandse werknemers op het agrarische bedrijf. Nederland staat nog wel tweede op de wereldranglijst van export van agrarische producten, met een exportwaarde van 82 miljard euro.

Nederlandse landbouwkennis speelt wereldwijd een belangrijke rol en er ontstaat 'semigratie', waarbij Nederlandse agrariërs ook bedrijven in het buitenland beheren. Nederlandse landbouw zorgt buiten de primaire sector nog zeker voor 350.000 banen in Nederland.

De plaats van de kerk.

In 2015 noemt vijftig procent van het Nederlandse volk zich godsdienstig en zestien procent bezoekt regelmatig een kerk of moskee (Schmeets, 2016). De plaats van de kerk in de samenleving is veranderd; deze is niet gezaghebbend meer. De kerk moet concurreren met andere overtuigingen. Op dit moment zoekt zij een nieuwe plaats binnen de participatiesamenleving. De verzuiling is grotendeels verdwenen en ook binnen de kerk worden verschillende waarheden aangehangen. Er is nauwelijks meer ruimte voor leerstellingen. De kerk wijzigt haar paradigma van het hiernamaals naar het 'hiernumaals': het koninkrijk begint al op aarde. De kerk worstelt met de gevolgen van secularisatie en ontkerkelijking en heeft te maken met een sterke vermindering van leden en inkomsten.

Het geloof moet vooral functioneel zijn (nut hebben) en authentiek zijn. Er is een grotere behoefte aan stilte en symbolen. Ook krijgt de eredienst te maken met consumptief geloof: bezoekers zijn vooral op zoek naar een intense ervaring en willen daar een goed gevoel aan overhouden. De eredienst is steeds minder gericht op God (lofprijzing, verzoening en dankzegging). Binnen de kerken komt steeds meer ruimte voor experimenten. Ook het begrip 'groene kerk' is nieuw, waarbij de kerk bewust kiest voor duurzaamheid: fairtrade, zonnepanelen op de kerk, duurzaam beleggen en een oproep tot duurzaamheid bij haar leden. Ook krijgt de kerkruimte te maken met digitalisering, waaronder beamers, internet, apps en netwerken.

Het gaat in de kerk om het gevoel van het individu en het motto is 'Wat jij weet, zetten we naast wat wij weten'.

De kerk is nog steeds een belangrijke verpachter. Van de pachters wordt een duurzame wijze van werken verwacht, overeenkomend de Bijbelse opdracht van rentmeesterschap, waarbij aandacht is voor weidevogels, diversiteit van planten, landschapsbeheer en goed milieubeheer.

De plaats van de pastores in de gemeenschap.

De rol van de pastor verandert. Hij heeft minder invloed en wordt meer een hulpverlener die naast de mensen staat. Er is kritiek op de tradities en de focus ligt bij kerkgangers op het vervullen van individuele wensen. De waarheid is niet meer eenduidig. Door de digitale ontwikkelingen kunnen de toehoorders van de pastor zich ook op internet laten informeren. Sociale media worden belangrijk en de pastor maakt steeds meer deel uit van netwerken. Authenticiteit wordt steeds belangrijker, wat een zekere claim legt op de pastor. De pastor woont steeds vaker op afstand, maakt deel uit van meerdere parochies of gemeentes en moet steeds vaker bijverdienen met een baan buiten de kerkgemeenschap. Van de pastor wordt vooral verwacht dat hij jongeren bij de gemeenschap betreft.

Geloof en landbouw.

De betrokkenheid van landbouwers bij de kerk neemt af. De zuilen zijn verdwenen. Geloven is vooral een privéaangelegenheid, waardoor werk en geloof ontkoppeld zijn. Wel is er meer aandacht voor het bewuste leven, waarin ook plaats is voor het geloof. Geloof is niet meer alleen gericht op het hiernamaals, maar moet ook vorm krijgen in de praktijk. Het bewuste leven leidt tot meer aandacht voor duurzaamheid.

De samenleving is kritisch en ontwikkelt eigen initiatieven. Verbondenheid en verplichting zijn lastige thema's, maar netwerken neemt een belangrijke plaats in de huidige maatschappij. Geloof en landbouw worden beïnvloed door twee factoren: de digitale revolutie en het begrip wereldburger.

2.2. Resultaten van het literatuuronderzoek

2.2.1. Vooronderstelling.

In de afgelopen decennia kreeg de Nederlandse landbouw te maken met globalisering (zie voor een beschrijving van dit begrip de attenderende begrippenlijst). Dit proces wordt ook wel mondialisering genoemd en is voor het eerst omschreven als *'de veranderingen in sociale gedrag patronen en technologie die bedrijven in staat stellen om hetzelfde product over de hele wereld te verkopen'* (Theodore Levitt, 1983). Globalisering bood met name grote kansen voor de export van Nederlandse landbouwproducten. Tegelijkertijd werd ook de concurrentiepositie belangrijker; Nederland kon immers ook makkelijker importeren. Dit zorgde voor meer aandacht voor efficiëntie, concurrentie en economische resultaten. In de landbouw was sprake van specialisering, intensivering en bedrijfsvergroting. Dit proces bracht echter ook nadelige gevolgen met zich mee, zoals milieuproblemen, oneerlijke handel, onrechtvaardigde arbeidsomstandigheden, verlies van biodiversiteit, milieuproblemen, energie- en grondstof schaarste, CO2-vervuiling, erosie, verminderd dierenwelzijn en verarming van de plattelandsbevolking.

Burgers raken ondertussen steeds meer verwijderd van de primaire taak van de landbouw, namelijk voedselvoorziening (voldoende, betaalbaar en verteerbaar voedsel voor de consument). Zij richten hun aandacht steeds meer op landschap, voedselveiligheid, milieu en toerisme. Agrarische ondernemers lijken daardoor in een spagaat terecht te komen tussen de werkelijkheid van concurrentie en efficiëntie en de wensen van de samenleving (en mogelijk ook de wensen van de kerk, die de gevolgen van globalisering in strijd vindt met Bijbelse motieven).

Met de ontwikkeling van de landbouw is ook de rol van de agrariër steeds veranderd. Eerst was hij boer, vooral gericht op de zorg voor- en prestaties van plant en dier. Vervolgens werd hij ondernemer in de 'agribusiness', waarin sprake is van concurrentie en technische en wetenschappelijke ontwikkeling. Nu ontwikkelt hij zich in de richting van datamanager. De ontwikkelingen waren vrijwel altijd noodzakelijk: ze dienden om de concurrentie aan te kunnen, ontwikkelingsmogelijkheden te benutten, de nadelige kanten van de globalisering tegen te gaan en meer te verduurzamen. Met databeheer krijgt de agrariër meer grip op de vervuiling van bodem, water en lucht, weet hij aanzienlijk te besparen met hulpstoffen en kan hij efficiënter werken. Daarnaast levert het de ondernemer zelf voordelen op: er is minder fysieke arbeid en minder fysieke aanwezigheid vereist. Databeheer kent echter ook nadelen. Zo wordt de afstand tot dier en plant groter en is sprake van een 'vertechnisering' van dieren en planten, die worden aangepast aan het systeem. Dit beïnvloedt vervolgens weer het landschap en de diversiteit van gewassen en dieren. Vaak wordt er bij digitalisering gesproken in abstracte taal, men communiceert met kwantitatieve gegevens. Ook dat kan een spanningsveld opleveren met de eerbied voor de schepping.

De vraag die mij bezighoudt is hoe en wanneer de kerk na alle ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden nog de dialoog aan kan gaan met de agrarisch ondernemer. Zelf denk ik hierbij in de eerste plaats in het pastoraat. Veel agrariërs zijn immers lid van een kerkelijke gemeente en ondervinden steun van hun kerkelijke gemeenschap in crisissituaties, bij het nemen van belangrijke besluiten of gewoon in het delen van de zorg van alledag. Daarnaast denk ik aan het morele aspect, met de mens als rentmeester van de schepping.

2.2.2 Reeds verschenen publicaties.

In 2015 publiceerde Paus Franciscus de encycliciek 'Laudato si', waarin hij een oproep doet aan heel de mensheid om de aarde zorgvuldig te bewaren. De paus roept op om te komen *"tot een innerlijk evenwicht met zichzelf, het solidair evenwicht met de ander, het natuurlijk evenwicht met alle levende wezens en het geestelijk evenwicht met God"* (Paus Franciscus, 2015, p. 120). Rechtvaardigheid en barmhartigheid zijn belangrijke thema's in de encycliciek en de paus houdt een pleidooi voor de zwakken en degenen die slachtoffer worden van de verslechtering van het milieu. In een groot aantal brochures die rondgaan in de katholieke gemeenschap worden deze standpunten van de encycliciek gedeeld.

In 2006 verscheen de handreiking 'Bestaan op eigen Grond' van de Protestantse kerk, waarin zorgen worden geuit met betrekking tot duurzaamheid en over specifieke problemen van boerengezinnen en de signalen die daarbij horen. In deze handreiking wordt een pleidooi gehouden voor de presentiebenadering (Baart, 2001). Tevens wordt de vraag gesteld, hoe de kerkelijke gemeente aandacht kan besteden aan landbouw? (Protestants landelijk dienstencentrum, 2006, p.2). In de handreiking, die inmiddels elf jaar oud is, komen ontwikkelingen als schaalvergroting, digitalisering en intensivering maar beperkt aan bod; destijds stond dit proces nog in de kinderschoenen, al was de trend al wel aanwezig.

In haar eindwerkstuk 'Als de kuil in de bult zit' (2013) onderzoekt Boersen de invloed van de leefwereld van melkveehouders op hun godsdienstige beleving. Hieruit komt naar voren dat de kerk door de verzuiling de band met de boer is kwijtgeraakt. De identiteitsgebonden standsorganisaties (ABTB en CBTB) namen deze over. Inmiddels zijn deze standsorganisaties gefuseerd tot een algemene land- en tuinbouworganisatie (Lto) en maakt de samenleving een proces door van secularisering, ontkerkelijking en ontzuiling. Geloven is een privézaak geworden. Boersen ziet dat de boer de kerk kwijtraakt en de kerk de boer. Ze concludeert: *"De resultaten van deze interviews laten zien dat, ondanks verminderd kerkbezoek en ogenschijnlijk verminderde belangstelling van de melkveehouders hiervoor, geloof hen bezighoudt en ze er steun in vinden. Tegelijkertijd zijn veel dingen zo vanzelfsprekend dat men zich nauwelijks realiseert dat geloof er de bron van is. De kennis is beperkt tot wat er op jonge leeftijd is aangeleerd en wat men opdoet in de vieringen. De vraag die gesteld werd was: zou ik dingen anders doen als ik niet gelovig zou zijn?"* (Boersen, 2013, p. 2).

Boersen geeft als aanbeveling mee om de pastor in de rol van sparringpartner te zien, waarbij de pastor zich verdiept in de wereld van de boer. Ze geeft aan dat er behoefte is aan specifiek pastoraat, waarbij de vraag is hoe de boer is als ondernemer, welke keuzes hij maakt en hoe hij geloof en ondernemerschap weet te verbinden. Daarnaast moet de pastor aandacht hebben voor niet- specifiek pastoraat, waarbij gekeken wordt naar hoe de boer is als mens, gelovige, kerklid en familielid en hoe hij deel uitmaakt van de gemeenschap. Tevens pleit Boersen voor het aansturen van groepen of netwerken waar boeren hun zorgen, gevoelens en gedachten kunnen delen en waar gezocht wordt naar een moreel kompas.

Ook Rigter (2010) heeft onderzoek gedaan op dit terrein, waarbij de vraag centraal stond of het geloof bij boeren uit beeld is geraakt. De auteur stelt dat op 'het niveau van het hart' niet veel veranderd is als gesproken wordt over geloofsbeleving bij boeren. Op het niveau van denken en handelen hebben echter wel veranderingen plaatsgevonden: boeren zijn minder betrokken bij de kerkgemeenschap en de vieringen. Ook vervaagt hun Godsbeeld. Verder vinden zij het steeds lastiger om geloof en werk met elkaar te verbinden. Door de ontwikkelingen in de wetenschap, de verbeteringen in de techniek en door de toename van eigen kennis, neemt de ontvankelijkheid voor het geloof af. Tevens is men cynisch over het instituut kerk. Geloof lijkt steeds meer uit het dagelijkse leven te verdwijnen en er worden weinig activiteiten meer georganiseerd die gericht zijn op onderwijs vanuit de Bijbel.

Uit het rapport komt naar voren dat geloven ten diepste een 'relatie' is: een relatie met God, de medemens, de dieren en de gehele schepping. Het past niet bij individualisme. Bij een religieuze grondhouding horen thema's als verantwoordelijkheid, verwondering, afhankelijkheid en dankbaarheid. Geloven vraagt ook om een kritische analyse van het eigen handelen.

De auteur stelt dat het geloof passief aanwezig is en daarvoor geeft ze een vijftal redenen: *“Het godsbeeld is veranderd, de kennis is toegenomen, waardoor de behoefte aan rituele handelingen is verminderd, de kennis van het geloof en van de betekenis van rituele handelingen is afgenomen, het vertrouwen in het instituut kerk is afgenomen en kerkverlating is iets wat zich in de hele maatschappij voordoet”* (Rigter, 2010, p. 33).

Volgens de schrijfster is het geloof bij boeren uit beeld geraakt en zij vindt dat er pogingen moeten worden ondernomen om dit weer in beeld te krijgen. Ze stelt voor om opnieuw het gesprek aan te gaan, individueel of in de groep. Vertrouwen, veiligheid en een ontspannen sfeer zijn volgens haar daarbij voorwaarden.

2.2.3 De mogelijke verschillen tussen de pastores en de agrarische ondernemers.

Een agrariër is meestal ondernemer, de pastor is dat meestal niet. Dit kan een reden zijn waarom ze elkaar niet begrijpen. De agrarische ondernemer neemt meestal geen wezenlijk andere besluiten dan andere ondernemers in de samenleving. De pastor zal dus iets moeten leren over de taal van ondernemers in het algemeen.

De agrarisch ondernemer onderscheidt zich van de andere ondernemers doordat hij te maken heeft met weersafhankelijkheid, levende have en bodemgesteldheid. Deze factoren zijn slechts beperkt stuurbaar. De pastor moet er daarnaast oog voor hebben dat beslissingen niet alleen worden genomen op basis van financieel rendement, maar dat ook andere argumenten spelen, zoals arbeidsverlichting, hoger aanzien, grotere zedelijke voldoening, vergemakkelijking van de productiemethode, vermindering van risico's, verlangen naar continuïteit of liefhebberij. Agrariërs zijn niet alleen vatbaar voor rationele argumenten, want ook de liefde voor de dieren, planten of het bedrijf spelen een rol, maar er is ook sprake van een economische noodzaak.

De meeste agrarische ondernemingen maken deel uit van een keten. Meestal leveren zij niet het eindproduct aan de consument, met uitzondering van hen die een boerderijwinkel hebben of streekproducten verkopen aan huis. Daarmee is de agrarisch ondernemer dus ook afhankelijk van de toeleverancier en de afnemer. Agrariërs behoren tot de primaire sector, de verwerkingsindustrie (vaak coöperaties) vormt de secundaire sector en de verkoop is in handen van de tertiaire sector. Uit onderzoek blijkt dat het minst wordt verdiend in de primaire sector en het meest in de tertiaire sector. Een nieuwe ontwikkeling is dat de consument steeds machtiger wordt, omdat hij meer digitale mogelijkheden krijgt, waardoor hij toegang heeft tot productinformatie, prijzen kan vergelijken en op afstand kan kopen.

Volgens de literatuur is er sprake van subcultuur, waarbinnen sprake is van verschillende wijzen van boer-zijn. Daarnaast spelen karakter, ervaringen en persoonlijkheidstypes een rol. Onderzocht dient te worden of een pastor de kenmerken van de subcultuur en wijzen van boer zijn kan herkennen. Hiervoor kan gebruik worden gemaakt van de bedrijfsstijlen van professor D. van der Ploeg (Boer bliuwe blinder!, 1992). De stijlen in dit model dienen echter wel te worden geactualiseerd en kunnen in een kernkwadrant worden geplaatst (zie bijlage 1).

Tevens zal de pastor oog moeten hebben voor mogelijkheden en capaciteit. Hierbij valt te denken aan ervaring, kwaliteiten en vakbekwaamheid, handelsgeest, kennisniveau, ligging en grootte van het bedrijf, de samenstelling van het gezin, wel of geen arbeidskrachten, gezondheid en geluk. De agrarisch ondernemer en de pastor kunnen verschillende opvattingen hebben over het geloof, de maatschappij of de wijze waarop landbouw kan worden bedreven. Ook hierin moeten ze elkaar kunnen verstaan. Ten slotte is er nog de vraag of de pastor de nood van de boer herkent en of hij oog heeft voor de specifieke taal of andere uitingen. Ik kom hier in de volgende paragraaf op terug.

2.2.4 De rol van normen en waarden.

In de eerste gesprekken met mijn opdrachtgever, Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân, is ook gesproken over de wens om te kijken naar de ethiek van de landbouw, het verlangen naar het goede handelen. Dit aspect is echter te groot om in dit onderzoek volledig te behandelen. Hieronder zal ik kort ingaan op dit aspect binnen de landbouw.

Iedere agrarisch ondernemer vaart op een moreel kompas. De normen en waarden die hij daarbij hanteert zijn vooral afkomstig uit wat hij in de opvoeding meekreeg. Latere ervaringen en de cultuur waarin hij nu leeft beïnvloeden die. Volgens de literatuur is de koppeling tussen geloof en werk niet vanzelfsprekend en als er sprake is van een koppeling, is de invulling ervan divers. Zo zal de één ervoor kiezen op zondag niet te werken en zal een ander invulling aan zijn geloof geven door zijn dieren goed te verzorgen of te kiezen voor een biologische bedrijfsvoering.

In het boek 'En God schiep – over dieren en rentmeesterschap' (Graafland 2015) wordt het volgende gezegd met betrekking tot ethiek:

- Christelijke ethiek heeft volgens de schrijver altijd verbinding met God, genot van het aardse leven is alleen goed als het ook bijdraagt aan het genot van God. Alles maakt deel uit van de ordening van God, dit vraagt om een ontvangende houding en oefening in zelfbeperking. (Graafland, 2015, p. 30).
- De mens gaat steeds meer van medeschepsel naar schepper: selectie, genetische manipulatie, gebruik van onnatuurlijke methoden (chemicaliën, antibiotica, kunstmest, waterbeheer, landinrichting) (Graafland, 2015, p. 142).
- Voor de mens is geen plaats voor eigengerechtigheid, iedereen is medeverantwoordelijk. (Graafland, 2015, p. 142)
- Het dierenleven komt intrinsieke waarde toe als schepsel van God. Van een onbegrensd gebruik van dieren door de mens kan daarom geen sprake zijn. De mens is door God aangewezen de orde in de wereld te handhaven en ten aanzien van de soorten heeft de mens de opdracht om de diversiteit te waarborgen. Rentmeesterschap vraagt om verantwoordelijkheid. Een rentmeester is iemand die de huishouding van een ander beheert en bestuurt. (Graafland, 2015, p. 143).

De Amerikaanse predikant Tim Keller houdt een sterk pleidooi voor de koppeling tussen werk en geloof. Voor hem heeft dit te maken met hoe iemand invulling geeft aan zijn leven. Hij wijst ook op de gevaren van werken, de problemen die zich met werk kunnen voordoen:

Als werk vruchteloos wordt – Het eindeloos gezwoeg van de Prediker (Bijbelboek), de tegenslagen die iemand te verwerken krijgt of mogelijk schaamte die ontstaat door wat fout ging. (Keller, 2012, p. 79).

Als werk zinloos wordt – De roep om bevestiging wordt vaak niet gehoord en er is geen blijvende vreugde. Omdat men vaak niet meer kan genieten van het eindproduct, kiest men voor geld of macht als voldoening. (Keller, 2012, p. 92).

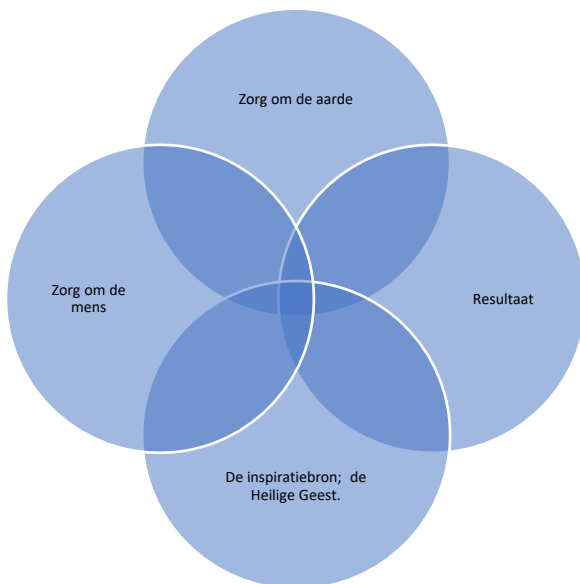
Als werk egocentrisch wordt – Werken is een middel om mijzelf te onderscheiden van mijn naaste, ik wil de wereld overtuigen dat ik bijzonder ben, werken is een middel om zekerheid op te bouwen, werken geeft controle over mijn bestemming. (Keller, 2012, p. 107).

Als werk een afgod wordt – Afgoden zijn idolen, die we vereren of verlangen te zijn, liefhebben, dienen of waaraan we betekenis ontleen. In het Oude Testament worden afgoden benoemt, maar in het Nieuwe Testament gaat het vooral om zelfverlossing, door eigen inspanning verlost te worden, steeds vergeten we dat verlossing een gave is, wat vertrouwen vraagt en waarbij overeenkomstig gedrag hoort. (Keller, 2012, p. 122).

In de dagelijkse praktijk is er ook sprake van een spanningsveld tussen normering en praktische keuzes. In zijn rede 'Beginselen van economisch handelen van de ondernemers in de landbouw' stelt Rip (1953) het volgende: *"Niet alle keuzes worden genomen onder christelijke beginselen, veelal zijn er ook andere motieven. We moeten ons er ook bewust van zijn van dat het geen vastgestelde normering is, maar een zoeken naar.... Verder moeten we ons realiseren dat er ook 'goed' handelen is buiten het christelijk geloof, voortgebracht door de principiële levenskennis van de mens. Niet-christelijke ondernemers kunnen tot vergelijkbare keuzes komen door deskundigheid, inzicht en ijver, niet altijd een duidelijke scheidslijn. Er bestaat echter geen neutraal beginsel."*

Ook is hij zich bewust van spanningen:

- *Liefde leidt tot zelfverloochening, dit is in strijd met economische factoren: efficiëntie, concurrentie en machtsontplooiing.*
- *Economie en techniek moeten dienend aanwezig zijn, in het belang van de mens, niet heersend, dan is de mens slaaf. Dit is een pleidooi voor de liefde.*
- *Het gevaar van beginselen is: a) dat ze tekort doen aan de Bijbelse boodschap, deze is vaak ruimer en pluriformer b) ze de Bijbelse boodschap verschraken c) ze verstarrend werken d) dat de eigen verantwoordelijkheid wordt verzwakt. (Rip, 1953)*

Figuur 1

Verduurzaming is geen exclusieve uitvinding van christenen. Een wereldwijd geaccepteerd begrip is 'People, Planet en Profit' (Elkington, 1995, richtlijn maatschappelijk verantwoord ondernemen). Dit krijgt vooral in het bedrijfsleven en in de burgermaatschappij de nodige aandacht. De vraag is daarbij nog wel wat de motivatie is achter dit streven. Is dat de angst dat de aarde anders onleefbaar wordt of is dat menselijk handelen, waarbij ervan uitgegaan wordt dat de mens op zoek is naar het goede? Bisschop A. van Luyn (2005) pleitte voor een motivatie met een diepere overtuiging. Hij stelde voor dat er nog een vierde 'P' aan toegevoegd moest worden, namelijk die van *Pneuma*, wat staat voor geest, adem en spiritualiteit (zie Figuur 1). De vraag hierbij luidt: Welke geest drijft jou, vanuit welke diepe overtuiging handel je? Oud-premier Ruud Lubbers ventileerde deze gedachte meerdere malen binnen wetenschappelijke kringen en in het bedrijfsleven.

Tot slot wordt gekeken naar de bewuste ondernemer. Filosoof en humanist Harry Kunneman noemt hem de 'normatieve professional'. De vraag is hoe een agrarisch ondernemer goed kan handelen in de huidige tijd? Zullen economie, wetenschap en techniek zijn handelen bepalen? In welke mate is hij verantwoordelijk voor de nadelige gevolgen van landbouw? En hoe wordt een slachtofferrol voorkomen? In zijn boek 'Voorbij het dikke ik' (2009) behandelt Kunneman de volgende begrippen; trage vragen en de normatieve professional.

Trage vragen hebben te maken met wat de ratio overstijgt: liefde, verlangen, schoonheid en hoop. Ze gaan over de zin en de betekenis van het bestaan en de gevoelens die daarbij horen: liefde, haat, verlangen, vreugde, wanhoop en verdriet. Trage vragen raken aan morele overtuigingen. Deze vragen kunnen ook geloofsvragen zijn, bijvoorbeeld over waarom je iets doet. Trage vragen zorgen voor grip op het bestaan en de eigen persoonlijkheid, iemand mag zijn wie hij is. Kunneman schrijft hierover: *“Trage vragen komen niet bij tientallen tegelijk en in hoog tempo op ons af, maar dienen zich langzaam zij het onontkoombaar aan. Het duidelijkste voorbeeld daarvan is de confrontatie met onze sterfelijkheid, die jongeren met gemak en onbekommerd op afstand kunnen houden, maar die zich vroeger of later, hoe dan ook aan ons opdringt. Maar ook emotionele ambivalenties die in veel gevallen relaties tussen ouders en kinderen en tussen levenspartners kenmerken”* (Kunneman, 2009, p. 224).

De normatieve professional is een ondernemer die zingeving, menselijke betrokkenheid en morele verantwoordelijkheid weet te verbinden met productiviteit en doelmatigheid. Hij is bewuster, reflectiever en normatiever. Kunneman zegt hierover het volgende: *“In een te technisch georiënteerde opvatting (alleen gericht op financiële of technische prestaties) van professionaliteit verdwijnen alle waardegebonden elementen van professioneel handelen uit beeld die niet aan modus-één kennis ontleend kunnen worden, maar aan existentiële en morele bronnen van oriëntatie gebonden zijn. Daarbij denk ik bijvoorbeeld aan persoonlijke betrokkenheid, aandacht, integriteit, loyale samenwerking met collega’s en maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, maar ook creativiteit, nieuwsgierigheid en innovatief vermogen”* (Kunneman, 2009, p. 268). *“Maatschappelijk verantwoord organiseren betekent in het licht daarvan dat op alle niveaus van de organisatie verbindingen gelegd worden tussen vragen rond productiviteit, effectiviteit en doelmatigheid aan de ene kant, en vragen rond zingeving, menselijke betrokkenheid en morele verantwoordelijkheid aan de andere kant”* (Kunneman, 2009, p. 270).

Door zingeving kan een christelijke ondernemer zijn handelen mede laten bepalen door de taak die de mens gegeven is in de schepping, namelijk mens te zijn in relatie tot alle andere schepselen en haar Schepper en deze relatie met liefde en verantwoordelijkheidsgevoel te vervullen. Belangrijk is dat de ondernemer zichzelf kan zijn en hij verantwoording kan en wil afleggen voor wat hij zelf doet. Kunneman past zijn model toe op zorginstellingen en financiële instellingen, maar het kan ook toegepast worden op agrarische ondernemingen. Met betrekking tot normatief handelen zijn er voor de agrariër twee scenario’s:

1. Een ‘high tech’ oplossing. Met behulp van meer precisielandbouw, ICT, sensortechniek en robotisering zorgen voor minder nadelige effecten en een efficiëntere productie. Dit kan nog worden versterkt door genetische modificatie. Al deze systemen kennen echter ook hun eigen nadelen.
2. Een ‘back to basic’ strategie. Terug naar de natuur met ecologisch verantwoorde landbouw. Dit roept echter de vraag op of in de behoeften van de groeiende wereldbevolking en de groeiende consumptie per hoofd van de bevolking kan worden voorzien? Ook is het de vraag of de Nederlandse boer zo kan blijven concurreren.

Van belang is dat in het pastoraat niet de ene vorm boven de andere verkozen wordt. Het goede handelen kan bereikt worden met beide keuzes of een samensmelting daarvan. Bij beide keuzes zijn voor- en nadelen te benoemen. Hier kan de pastor de agrarische ondernemer op wijzen.

2.2.5 Het verlenen van pastoraat aan agrarische ondernemers.

Narratief pastoraat.

In de eerste plaats gaat het gesprek tussen de pastor en de agrarische ondernemer om een geslaagd pastoraal gesprek. Hierbij kan een keuze worden gemaakt tussen narratief pastoraat of contextueel pastoraat. In deze paragraaf eerst aandacht voor narratief pastoraat.

Johan Smit maakt in zijn boek 'Tot de kern komen' (2016) gebruik van het narratief pastoraat en deelt het pastoraal gesprek in vier lagen in: de laag van de feiten, de gevoelens, de waarden en de innerlijke ruimte. Hij stelt:

"Iedere laag heeft zijn eigen taalveld. In de eerste plaats in het verstaan van de pastorant. De pastor moet de woorden duiden in de juiste laag. Dit leidt tot de volgende aandachtspunten:

Feiten: Wat trof u het meest? Wat is uw aandeel? Waar bent u slachtoffer?

Gevoelens: Hoe voelt dat? Wat doet dat met u?

Waarden: Wat is uw kijk? Of de kijk van anderen? Wat zijn uw gedachten? Hoe plaatst u dit? Hoe keek u hier vroeger tegenaan en hoe is dat nu? Of, ik had niet gedacht dat... Hoe dacht u dan vroeger en waarom is dat nu anders? Hoe kijkt u vanuit uw eigen levensovertuiging? Wat heeft dit te maken met uw geloof? Of het zoeken naar metaforen; ik zie u daar zitten; de hemel potdicht. Het lijkt wel een tsunami die over u komt, wat kunt u nog vasthouden?

Innerlijke ruimte: De taal van ontferming, gekend en doorgrond, verloren maar gevonden, aangeraakt, aangesproken en aangedaan, vriendschap voor eeuwig" (Smit, 2016).

Bovenstaande zienswijze verklaart waarom de pastor en de agrarisch ondernemer geen waardevol en open gesprek kunnen voeren zonder dat de gevoelens en de innerlijke ruimte worden gedeeld. Het gesprek blijft dan oppervlakkig: er is een gebrek aan vertrouwen, gebrek aan inlevingsvermogen, geen begrip voor elkaar en er is geen sprake van goede communicatie op alle vier de niveaus: relationeel, zakelijk, appellerend en expressief. Het is goed dat de pastor bij zichzelf weet, wat er mis kan gaan. Het model van Johan Smit kan daarbij helpend zijn. Bij de verschillende lagen kan dit gebeuren:

- *Feiten* (gebrek aan interesse en inlevingsvermogen, niet op de hoogte zijn van de actualiteiten, het niet kunnen duiden of waarderen van de feiten).
- *Gevoelens* (het niet herkennen van de gevoelens die een agrariër ergens bij heeft, er zelf geen gevoelens aan kunnen toekennen of het niet onder woorden kunnen brengen van die gevoelens).
- *Waarden* (het niet kunnen delen van wat te maken heeft met overtuigingen, normen, waarden die behoren bij de eigen identiteit).
- *Innerlijke ruimte* ontbreekt.

Vooraf In crisispastoraat gaat het om luisteren, herkennen van symptomen, doorvragen, samenvatten en het benoemen van het eigen aandeel. Het uiteindelijk doel van het gesprek is troosten, verzoenen, verwerkbaar maken en helen.

Contextueel pastoraat.

Een ander aspect dat aandacht vraagt is dat agrarische bedrijven vrijwel altijd familiebedrijven zijn en dat daar rekening mee gehouden dient te worden. Volgens het boek 'Wat de boer niet zegt' lopen op een agrarisch bedrijf het familiesysteem en het bedrijfssysteem door elkaar. Ieder systeem heeft zijn eigen kenmerken:

"Familiesysteem: emotioneel betrokken, ongelijkwaardig, vertrouwen, loyaliteit en geen keuze.

Bedrijfssysteem: zakelijk, gelijkwaardig, gekozen en gewaardeerd: kennis, ervaring, positie en inbreng."

(Weerkamp & Zeinstra, 2013, p. 130)

Daarnaast stellen de auteurs: *"Veel conflicten ontstaan doordat het familiesysteem verward wordt met het bedrijfssysteem. Binnen families worden gevoelige onderwerpen vaak vermeden om conflicten te voorkomen of om elkaar te beschermen. In een bedrijfssysteem is juist openheid en transparantie van groot belang om vooruitgang te boeken en om tot een goede samenwerking te komen, waarin in ieder zich in zijn eigen positie kan ontplooien"* (Weerkamp & Zeinstra, 2013, p. 130).

17

In het contextueel pastoraat leren we dat in families de volgende begrippen belangrijk zijn: vertrouwen, loyaliteit, rechtvaardigheid, schuldvereffening en verworven rechten. In het boek 'Wat de boer niet zegt' staat hierover: *"In een familie behoort een factor van veiligheid te zijn, bij je familie kun je altijd terecht.*

Veiligheid is een basisbehoefte van de mens, net zoals de aanwezigheid van voedsel en water.

Loyaliteit voor de familie is een waarborg voor alle leden van die familie, die je in ruil ervoor terugkrijgt.

Zonder loyaliteit geen veiligheid. Als familieleden naar elkaar loyaal zijn scheppen ze een veilig systeem, al is de westerse samenleving wel individualistischer. Bij loyaliteit hoort wederkerigheid, als dit niet in evenwicht is ontstaan er spanningen. Bij spanningen in families is er dus sprake van onevenwichtigheid en ongelijkheid in loyaal gedrag. Er is geen gezonde balans meer tussen geven en ontvangen" (Weerkamp & Zeinstra, 2013, p. 155).

Bijzondere aandacht is nodig voor de vraag hoe pastors dienen om te gaan met crisissituaties. In het boek 'Boerenkringen in beweging' (2000) staat hierover: *"Regelwetgeving, vrije markt en sombere vooruitzichten zorgen ervoor dat boeren zich gaan isoleren en denken met hard werken hun probleem op te lossen.*

Terugtrekken is eenvoudig, hij is vaak alleen op het bedrijf. Als de boer stress ervaart heeft dat ook gevolgen voor de relaties (kinderen, vrouw en vrienden) Vaak is er een verpersoonlijking met het bedrijf.

Psychosociale problemen uit zich door:

1. *Symptomen:* extra hard werken, strijd lust is weg en relaties staan onder druk.
2. *Psychologische problemen:* lichamelijke en geestelijke klachten en gedragsverandering.
3. *Financiële problemen:* schuldgevoelens, twijfel aan eigen kunnen, de werkelijkheid ontlopen (rekeningen niet meer openen, bewust mensen ontlopen) en gaten stoppen. Geen zicht meer op eigen verantwoordelijkheid.

Stress geeft een vermindert vermogen tot het komen van oplossingen. Boeren ontnemen hun identiteit aan hun beroep. Wie echter dat op meerdere terreinen doet is psychisch weerbaarder" (De Jong, 2000, p. 22-27).

Agrariërs vragen niet zomaar om hulp. In dit boek wordt daarover het volgende gezegd:

"Wat de hulpvraag in de weg staat is vaak boerentrots, het gevoel van persoonlijk falen, maatschappelijke isolatie, onwetendheid en geen vertrouwen in de hulpverlener. Veel boeren gaan ervan uit dat het vanzelf weer over gaat, het hoort erbij. Dit wordt door buitenstaanders vaak niet begrepen. Echter, we moeten hierbij wel bedenken dat dit ook de reden is waarom ze boer zijn. Een ondernemer neemt nu eenmaal risico's en houdt rekening met lastige periodes. We zien vaak dat bij problemen, ook in het gezin of in het huwelijk, de communicatie vooral gericht is op de voortgang van het bedrijf. Het lijkt dan wel alsof dat het belangrijkste is. Tevens dient er rekening mee gehouden te worden dat veel ondernemers geïsoleerd leven. Ze hebben wel contacten, maar die contacten hebben belangen. Hierbij valt te denken aan vertegenwoordigers de loonwerker, de veehandelaar of de boekhouder. Het is daarom belangrijk om ook te kijken naar het sociale leven van de boer" (De Jong, 2000, p. 33).

In de literatuur wordt nog een aantal aspecten genoemd die de agrariër ervan weerhouden om hulp te vragen. Zo kan het vragen om hulp tot gevolg hebben dat men gevoelige feiten onder ogen moet zien en moeilijke beslissingen moet nemen. Ook kan stress het probleemoplossend vermogen beperken en beperken financiële problemen vaak de mogelijke oplossingen. Hulpverleners dienen er rekening mee te houden dat het moment nog niet is aangebroken om het probleem met de ander te delen. Er is nog te veel angst, te weinig vertrouwen of te veel twijfel bij de persoon zelf. Die angst bestaat er vooral uit dat als het probleem eenmaal is uitgesproken, het ook dient te worden opgelost. Die stap kan te groot zijn, de gevolgen zijn nog niet te overzien.

Agrariërs moeten in alle openheid hun problemen met anderen kunnen delen, waarbij denken, voelen, willen en handelen onder woorden worden gebracht. Hulpverleners dienen daarbij in de eerste plaats een luisterend oor te bieden. Het beste is dit onafhankelijk en belangeloos te doen. De hulpverlener hoeft de problemen niet zelf op te lossen, maar helpt de ander zijn gevoelens onder woorden te brengen, gedachten te ordenen en mogelijke oplossingen te creëren en stimuleert vervolgens de ondernemer om deze ook werkelijk in de praktijk te brengen.

2.3. Naar de onderzoeksvragen.

2.3.1. Op weg naar het onderzoek.

Met behulp van de literatuur kan dit onderzoek vanuit verschillende gezichtspunten goed onderbouwd worden. De volgende vier thema's zullen in dit onderzoek centraal staan: verstaanbaarheid, normen en waarden, pastorale ontmoeting en wat pastores nodig hebben om het contact met de landbouw weer op gang te brengen.

De mogelijke verschillen tussen de agrarische ondernemer en de pastor.

Literatuur:

- Er is sprake van een subcultuur waarbinnen wijzen van boer-zijn bestaan. Daarnaast spelen karakter, ervaringen en persoonlijkheidstype een rol. Onderzocht dient te worden of een pastor de kenmerken van de subcultuur en de wijze van boer-zijn kan herkennen.
- Een pastor is geen ondernemer, de boer wel. Er is sprake van een verschil van taal. Volgens de literatuur neemt de agrarische ondernemer echter geen wezenlijk andere besluiten dan de andere ondernemers in de samenleving. De pastor zal dus iets moeten leren over de taal van ondernemers in het algemeen.
- De boer en de pastor hebben verschillende opvattingen over het geloof, de maatschappij en de wijze van landbouwbedrijven.
- Het is de vraag of de pastor oog heeft voor specifieke taal en andere uitingen en de nood van de boer herkent.

Op basis van bovenstaande punten is de eerste deelvraag opgesteld: *Verstaan de beroepskrachten voldoende de taal van de boer?*

De rol van normen en waarden.

Literatuur:

- De koppeling tussen werk en geloof is niet vanzelfsprekend.
- De invulling van geloof binnen de bedrijfsvoering is niet eenduidig.
- De kernwoorden zijn verantwoordelijkheid, verwondering, afhankelijkheid, dankbaarheid en rechtvaardigheid. Ze hebben te maken met een relatie en met liefde.
- Een christelijke ondernemer streeft naar het innerlijk evenwicht met zichzelf, het solidair evenwicht met de ander, het natuurlijk evenwicht met alle levende wezens en het geestelijk evenwicht met God.
- Ondernemerschap kan misgaan als het werk vruchteloos, zinloos, egocentrisch of een afgod wordt.

Op basis van bovenstaande punten is de tweede deelvraag opgesteld: *Hoe verlenen pastores een moreel kompas?*

19

Het verlenen van pastoraat aan agrarische ondernemers.

Literatuur

- De pastor neemt de rol van sparringpartner aan. Hij verdiept zich in de leefwereld van de boer, heeft kennis van zaken en is op de hoogte van de actualiteit.
- Het verhaal dat de pastor hoort, gaat niet alleen over het bedrijf maar ook over de persoon en zijn gezin.
- In crises gaat het vooral om luisteren, het herkennen van symptomen, doorvragen, samenvatten en het benoemen van het eigen aandeel.
- Het uiteindelijke doel is te troosten, verzoenen, verwerkbaar te maken en helen.
- De pastor herkent de specifieke kenmerken van het agrarische gezinsbedrijf.
- De pastor kent de oorzaken van de kloof, die de agrarisch ondernemer heeft met de hulpverlener.

Op basis van bovenstaande punten is de derde deelvraag opgesteld: *Hoe zorgen pastores voor pastorale nabijheid in tijden van crisis?*

Hoe de landbouw opnieuw aandacht krijgt.

Literatuur

- De postmoderne cultuur
- De globalisering en haar gevolgen
- De plaats van de kerk
- De plaats van de pastor
- De veranderingen in de landbouw
- De betrokkenheid van de agrariër bij de kerkelijke gemeente

Op basis van bovenstaande punten is de vierde deelvraag opgesteld: *Welke tools hebben pastores nodig om agrarische ondernemers te kunnen ondersteunen?*

3.0 Onderzoeksvragen.

De hoofdvraag is: *Hoe kan de kerk, en in het bijzonder haar ambtsdragers, nog van betekenis zijn voor mensen die in de landbouw werkzaam zijn?*

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zijn de volgende vier deelvragen opgesteld:

1. *Verstaan de pastores de taal van de boer voldoende?*
2. *Hoe verlenen pastores een moreel kompas?*
3. *Hoe zorgen pastores voor pastorale nabijheid in tijden van crisis?*
4. *Welke tools hebben pastores nodig om agrarische ondernemers te kunnen ondersteunen?*

4.0 Attenderende begrippen.

4.1 Landbouwpastoraat

Landbouwpastoraat is het verlenen van geestelijke verzorging aan hen die werkzaam zijn in de landbouw. Van belang hierbij is dat agrariërs aan de basis werken (de aarde, planten en dieren) en dat dit werk eenieder aangaat in het kader van voedselaanbod, voedselveiligheid, gezondheid, landschap, cultuur en milieu. Landbouw heeft niet alleen economische aspecten, het is ook wijze van leven. De boer is verbonden met dier, grond of bedrijf.

Het landbouwpastoraat kent twee werkgebieden, namelijk het crisispastoraat en bewustwording.

Het crisispastoraat wordt ingezet bij psychische of lichamelijke problemen ten gevolge van externe oorzaken (zoals veeziekten, misoogsten en natuurgeweld, langdurig lage prijzen en ingrijpende wijzigingen bij banken, toeleveranciers of afnemers) of door interne oorzaken (zoals financiële problemen of gedwongen bedrijfsbeëindiging, problemen met gezin of andere generaties en/of bedrijfsopvolging).

Bewustwording wordt ingezet wanneer iemand lijdt aan de schaalvergroting, geen binding meer heeft met zichzelf of zijn geloofsovertuiging. Het bedrijf komt niet meer overeen met de eigen droom, missie of visie en het gevoel overheerst dat de overheid, de markt of de bank de regie heeft. Hieruit komen ethische problemen voort, omdat iemand dingen doet, die hij eigenlijk niet wil doen. Ook de verantwoordelijkheid die iemand moet nemen voor de negatieve neveneffecten van de huidige landbouw (zoals verschraling van de planten- en dierendiversiteit, vervuiling, schaarste aan grondstoffen, uitbuiting van mensen of de schuldenlast voor komende generaties) horen hierbij.

4.2 Duurzaam

De meest gangbare definitie van duurzaamheid is *'het voorzien in de behoeften van nu, zonder de economische, ecologische en sociale gevolgen het vermogen van toekomstige generaties in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen'* (World Commission on Environment and Development 1987)

Belangrijke pijlers binnen het concept duurzaamheid zijn enerzijds het verminderen van de groei van de wereldbevolking, industrialisatie, vervuiling, voedselproductie en uitputting van natuurlijke hulpbronnen (Meadows et al., 1972) en anderzijds het verbeteren van de drie P's: People, Planet en Profit

Bij het begrip duurzame landbouw moet worden gedacht aan een eerlijke prijs voor de boer, genoeg betaalbaar en gezond eten voor iedereen, geen negatieve gevolgen voor het milieu, zorg voor biodiversiteit, natuur en landschap en zorg voor eerlijke verdeling van water, energie en grondstoffen.

Duurzaamheid is geen eenduidig begrip. Er zijn geen duidelijk vastgestelde criteria en onderdelen kunnen strijdig met elkaar zijn. Wat bijvoorbeeld goed voor het milieu is, kan slecht zijn voor dierenwelzijn of andersom. Dit verklaart ook vaak de discussie tussen de agrarische sector, de samenleving en actiegroepen die duurzaamheid nastreven.

Foto van www.hollandia.nl

4.3 Postmoderne tijd.

Met de term postmodernisme wordt de filosofische stroming bedoeld die na het modernisme komt. Sommige filosofen spreken van laatmodernisme. Een aantal kenmerken van het postmodernisme zijn:

- Behoefteloosheid aan religie, functionaliteit en emotie
- Onverbondenheid, individualisme en consumentisme
- Geen éénduidige waarheidsbevinding meer
- Geloven is privaat
- Kritische houding naar wereld, wetenschap, politiek en instellingen
- Wereldburger in een digitaal tijdperk

Om de ontwikkelingen in de samenleving, landbouw en in de kerk te kunnen begrijpen is het nodig deze ontwikkelingen te onderkennen. Ook eventuele oplossingen vinden hier hun startpunt.

Een andere invalshoek met betrekking op het postmodernisme is die van het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat een vijftal trends benoemt:

- *Individualisering*: meer keuzevrijheid voor het individu, minder afhankelijk van de groep
- *Informalisering*: losser worden van maatschappelijke verbanden, opkomst van netwerkorganisaties, vermindering van gezag van autoriteiten
- *Informatisering*: verandering van communicatie en interactie door opkomst van ICT en automatisering
- *Internationalisering*: migratiebewegingen, mondiale economie, Europese integratie en internationale cultuur
- *Intensivering*: hoge waardering voor beleving en gevoel, behoefte aan variatie en verandering.

(Schnabel, 2004)

Vaak wordt gesteld dat met het postmodernisme 'de grote verhalen' verdwenen zijn, waarmee stromingen als het communisme en socialisme worden bedoeld. Ds. Tim Keller stelt in zijn boek 'Preken – geloof overbrengen in een sceptische tijd' (2015) dat ook in het postmodernisme nog steeds sprake is van grote verhalen. Hij benoemt er vijf:

1. *Het rationaliteitsverhaal*: de wereld is maakbaar, alleen wat empirisch waarneembaar is bestaat, ook gevoel heeft een materiële oorzaak. Materiële welvaart is de enige welvaart, techniek lost alle problemen op en godsdienst is een privéaangelegenheid.
2. *Het geschiedenisverhaal*: het wordt altijd beter, 'de hemel op aarde'.
3. *Het samenlevingsverhaal*: het individu staat centraal en bepaalt de norm.
4. *Het rechtvaardigheidsverhaal*: wat moreel correct is wordt bepaald door individu.
5. *Het identiteitsverhaal*: onze identiteit wordt alleen bepaald door onszelf (Keller, 2015, p. 125-127).

4.4 Agrariërs.

In dit rapport wordt het begrip agrariër gebruikt. Een agrariër is iemand die zijn inkomsten haalt uit de landbouw, tuinbouw of veeteelt. Dit mag binnen het landbouwpastoraat breed worden opgevat, het gaat uiteindelijk om alle mensen die werkzaam zijn in de primaire sector van de landbouw.

Plantaardig: akkerbouw, glastuinbouw, fruitteelt, vollegrondsteelt, biologische land- en tuinbouw, bomen- en vasteplantenteelt, champignonenteelt, bloembollenteelt.

Dierlijk: melkveehouderij, schapenhouderij, vleesveehouderij, varkenshouderij, pluimveehouderij, melkgeitenhouderij en paardenhouderij.

Overig: agrariërs met streekproducten, biologische veehouders, zorgboerderijen en campinghouders.

4.5 Globalisering.

In het boek 'Wat van ver komt is lekker' wordt globalisering als volgt beschreven: *"Globalisering is de verdergaande integratie van economieën van de afzonderlijke landen, waarbij bedrijven, arbeidskrachten en consumenten steeds minder aan landgrenzen zijn gebonden en kapitaal, goederen, diensten en personen zich steeds soepeler over de aardbol bewegen."* (Kodde & Van Bruchem, 2004, p. 31.). Globalisering zorgde voor een forse machtspositie van internationale ondernemingen die 'all over the world' goedkope arbeid en goedkope grondstoffen weten te combineren met sterke merknamen.

Voor agrarische ondernemers betekende de globalisering dat men zich veel moest richten op concurrentie, zowel in prijs als in kwaliteit. Ook zijn de opbrengstprijzen veel afhankelijker geworden van de wisselende opbrengstprijzen op de wereldmarkt. Het gevolg is dat er nauwelijks meer oog is voor diversiteit van cultuur, planten, dieren en de unieke omstandigheden waarbinnen agrariërs werken. *"Globalisering lijkt een keuzevrijheid te creëren voor de consument: 'anything, anywhere, anytime'. Een gevolg is ook dat regionale producten worden vervangen door producten van elders. Ook verdwijnt de diversiteit: in Europa zijn duizenden verschillende apperassen en er liggen er maar enkele in de winkel"* (Kodde & Van Bruchem, 2004, p. 119).

Agrariërs ervaren globalisering ook wel als een nieuwe vorm van slavernij, waarbij de mens en het geheel van de schepping ondergeschikt worden gemaakt aan winstdoelstellingen van internationale ondernemingen.

5.0 Opzet en uitvoering onderzoek.

Voor dit onderzoek zijn zowel agrariërs als pastores geïnterviewd, wat de mogelijkheid biedt om vergelijkingen te maken en in kaart te brengen waar sprake is van verschillende verwachtingen of juist overeenkomsten. Ik heb ervoor gekozen om kwalitatief onderzoek te doen, omdat het talige aspect daarbij beter tot zijn recht komt. Dit leek mij van belang voor dit onderzoek, ik wilde graag kritische of waarderende taal analyseren. Er zijn elf interviews gehouden met agrariërs en negen met pastores. Alle agrariërs die zijn gevraagd waren bereid om mee te doen. Twee pastores gaven aan liever niet mee te doen vanwege tijdgebrek. De interviewvragen zijn opgesteld naar aanleiding van de vier deelvragen (zie voor de vragenlijsten bijlage 2 en 3). Er zijn elf vragen opgesteld voor de agrarisch ondernemer en negentien vragen voor de pastores. De interviews duurden ongeveer een uur en vonden plaats in een ontspannen sfeer. Negentien interviews zijn opgenomen met een taperecorder en tijdens één interview zijn de antwoorden opgeschreven. Na afloop zijn de interviews uitgeschreven en gelabeld. Op basis van de labels zijn voorlopige antwoorden geformuleerd, aan de hand waarvan de deelvragen zijn beantwoord, waarbij de antwoorden voor de twee groepen (namelijk de agrariërs en de pastores) apart geformuleerd zijn. Op basis hiervan zijn de conclusies van dit onderzoek geformuleerd.

6.0 Betrouwbaarheid en geldigheid.

De interviews zijn gehouden zonder dat de respondent zich kon voorbereiden, om daarmee te voorkomen dat deze gewenste antwoorden zou geven. Respondenten zijn alleen gebeld voor een afspraak. Aan alle geïnterviewden is beloofd dat hun antwoorden anoniem verwerkt zouden worden.

De verscheidenheid onder agrarische ondernemers is groot en elf interviews zijn niet voldoende om die verscheidenheid te dekken. De adressen van de respondenten zijn aangeleverd door de Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân. De respondenten waren goed verspreid over de provincie Friesland. Het merendeel van de respondenten is melkveehouder, maar er zijn ook een intensieve veehouder en een akkerbouwer geïnterviewd. Eén derde van de ondervraagden komt uit de katholieke traditie, de overige respondenten heeft een protestantse achtergrond. Vijf geïnterviewden waren jonger dan veertig jaar. De omvang van de bedrijven van de geïnterviewde ondernemers was gemiddeld tot groter dan gemiddeld.

Slechts één van de respondenten was bezig om het bedrijf af te bouwen. Uit de interviews is veel kwalitatieve informatie naar voren gekomen, die op een evenwichtige en betrouwbare wijze is verwerkt. Dit betekent echter niet dat de conclusies van dit onderzoek gelden voor alle agrarische ondernemers in Nederland.

Ook voor de pastores geldt dat er een grote verscheidenheid bestaat in denken en overtuiging. Alle pastores werken in een plattelandsgemeente in Friesland of hebben daar eerder gewerkt. Hierbij dient opgemerkt te worden dat dit onderzoek waarschijnlijk andere resultaten had opgeleverd als het in de Randstad was gehouden. Ook van de pastores was één derde deel lid van de katholieke kerk en waren de overige respondenten lid van een protestantse kerk. De meeste adressen zijn aangeleverd door de werkgroep en ze waren goed verspreid over de provincie. Alle predikanten waren ouder dan veertig jaar. De conclusies kunnen volgens mij gegeneraliseerd worden naar de situatie van pastores in andere plattelandsgemeenten.

7.0 Resultaten van het onderzoek.

De resultaten zijn voortgekomen uit de interviews. (De interviewvragen voor de agrariërs zijn opgenomen in bijlage 2, de vragen voor de pastores zijn te vinden in bijlage 3.) De antwoorden op de interviewvragen zijn gekoppeld aan de vier deelvragen, aan de hand waarvan de deelvragen beantwoord konden worden.

7.1. Deelvraag 1: Verstaan de pastores de taal van de boer voldoende?

7.7.1 De antwoorden van de agrariërs.

Drijfveren, idealen en voldoening.

De meeste ondernemers zijn boer geworden omdat ze op een boerderij zijn opgegroeid. Een aantal van de respondenten had een ouderlijk bedrijf dat niet meer levensvatbaar was, bijvoorbeeld omdat er geen uitbreidingsmogelijkheden waren, het inkomen te laag was of het bedrijf had last van de Hinderwetvergunning. Zij hebben een bedrijf gezocht met gunstiger omstandigheden. Enkele van de respondenten zijn met niets begonnen, maar zij geven aan dat dit vroeger gemakkelijker was dan nu. De respondenten noemen de volgende drijfveren om voor dit beroep te kiezen: ondernemerschap, vrijheid, levenswijze en liefde voor dieren en/of grond. De volgende idealen worden benoemd: continuïteit van het bedrijf, het behalen van doelstellingen, economisch rendement, voldoende inkomen voor het gezin, het behalen van goede prestaties met vee of gewas en een goed sociaal leven.

De voldoening die agrariërs uit hun werk halen laat zich verdelen in voldoening op de korte termijn en voldoening op de lange termijn. Voldoening op de korte termijn bestaat uit: het slagen van de oogst, het kunnen betalen van alle rekeningen, het behalen van resultaten met de fokkerij en het behalen van een goed financieel resultaat. Als voldoening op de lange termijn werd genoemd: het kunnen investeren in grond of een nieuwe stal, bedrijfsverplaatsing, bedrijfsvergroting of bedrijfsovername.

Agrariërs vinden het woord 'trots' lastig om uit te spreken. Ze zijn zich bewust van hun afhankelijkheid: de risico's die bij levende have horen, de weersomstandigheden, de eigen gezondheid, de marktomstandigheden, relaties die ze hebben en hun startpositie (wat ze meekregen van de vorige generatie: bedrijf, kennis, liefde voor het vak, wijsheid en handelsgeest). Wel zijn de meeste respondenten trots op wat ze bereikt hebben: de vooruitgang in het bedrijf, dat er een opvolger is, het succes van bestuurlijke functies, dat een investering geslaagd is of dat verbeteringen gerealiseerd zijn op het gebied van vee, gewas, of techniek.

Congruentie.

De vraag was of agrariërs hun mens-zijn nog kunnen verbinden met hun ondernemer-zijn. Volgens de respondenten is iemand niet meer congruent als diens werkwijze niet meer overeenkomt met diens overtuigingen. Dit geeft het gevoel niet meer zelf de regie te hebben en afhankelijk te zijn geworden van de bank, de boekhouder, de veevoerleverancier, de overheid of de melkfabriek. De geïnterviewde agrariërs gaven aan dat dit bij hen niet het geval was.

Een aantal van hen gaf aan dat congruentie ook heeft te maken met de mate waarin men een sociaal leven heeft en in hoeverre de ondernemer in staat is om tijd, geld en energie vrij te maken voor gezin, vrienden, familie, vrijetijdsbesteding, kerkgemeenschap, bestuursfuncties of vrijwilligerswerk.

De agrariërs die deelnemen aan een maatschap vonden dat zij een beter sociaal leven hadden dan degenen die hun bedrijf alleen runnen.

Bedrijfsstijlen.

De respondenten konden de bedrijfsstijlen (zie bijlage 1) wel herkennen en omschrijven. Zij gaven echter ook aan veelzijdig te zijn: hoewel zij zich bijvoorbeeld gespecialiseerd hebben in akkerbouw, intensieve veehouderij of melkveehouderij, behalen zij ook inkomsten uit natuurbeheer, het uitvoeren van loonwerk bij derden of het uitoefenen van een beroep buiten het bedrijf of heeft de partner inkomsten van buiten het bedrijf. De respondenten konden zich daarom niet volledig herkennen in het kernkwadrant dat bij de bedrijfsstijlen beschreven stond. In het bedrijfsstijlenmodel worden kwaliteiten, valkuilen, allergieën benoemt die bij een bepaalde bedrijfsstijl horen, maar door diversiteit zijn deze minder scherp te formuleren. Bij een groot deel van de respondenten was sprake van natuurbeheer of kantbeheer. In vrijwel alle gevallen ging het om initiatieven van natuurverenigingen of natuurorganisaties, waarbij boeren meer grond in gebruik kunnen krijgen of een vergoeding kunnen ontvangen. Natuurbeheer heeft daardoor ook een economisch doel verkregen.

Na de interviews moet ik vaststellen dat de selectie van ondernemers in dit onderzoek iets te eenzijdig is geweest: de technent, de idealist en de digitale manager ontbraken onder de respondenten.

7.1.2 De antwoorden van de pastores

Waardering voor agrariërs.

Pastores weten goed te benoemen wat er in de landbouw speelt en welke gevoelens ze daarbij hebben. De meeste pastores hebben waardering voor de agrarische ondernemers, al benoemen ze ook veel zorgen. Als kenmerken van agrarische ondernemers noemen zij: lange termijn denkers, eerlijke en harde werkers, mensen die hart voor de zaak hebben, mensen die liefde hebben voor dier en gewas, kerkelijk betrokken, belangrijk voor onze voedselproductie, nog echte familiebedrijven, mensen die kiezen voor vrijheid, economisch belangrijk zijn voor ons land (export en werkgelegenheid) en ondernemers met een groot aanpassingsvermogen.

Als zorgen noemen zij dat agrariërs in een isolement raken, een zorgelijk imago hebben, grote risico's nemen, een lage beloning krijgen voor arbeid en kapitaal, er veel kennis nodig is om een agrarisch bedrijf te kunnen runnen en dat er een ontwikkeling plaatsvindt van familiebedrijf naar industriële onderneming. De pastores maken zich zorgen om het milieu en het landschap en stellen dat het lijkt alsof landbouw en natuur elkaars concurrent worden.

Een aantal pastores gaf aan dat hun beeld ook bepaald is door jeugdherinneringen, bijvoorbeeld omdat zij zelf boerenzoon waren, in de familie agrarische ondernemers hadden of gespeeld of gewerkt hadden bij een boerenbedrijf. Zij gaven aan ook een zeker gevoel van nostalgie te hebben naar de landbouw van vroeger.

Mening over ondernemerschap.

De meeste predikanten zijn geen ondernemer, al ziet een aantal van de geïnterviewden zichzelf wel zo. Over het algemeen dachten de respondenten niet negatief over ondernemerschap, al gaf het merendeel aan dat een ondernemer niet alleen gericht moet zijn op economisch resultaat, maar ook aandacht dient te hebben voor aspecten als medemenselijkheid, duurzaamheid, ecologisch evenwicht, het welzijn van dieren, biodiversiteit, landschap en veiligheid. Ondernemerschap heeft niet alleen tot doel het inkomen van de boer te verbeteren, maar moet ook als doel hebben dat de samenleving als geheel verbetert.

Pastores vroegen zich echter af hoe vrij een agrarisch ondernemer nog is? De overheid en de markt stellen immers harde eisen. Ook valt hun op dat de ondernemers overblijven; de idealisten en de koeienboeren lijken te verdwijnen. Zij vermoeden dat dit te maken heeft met de globalisering. In hun beleving werken de koeienboer en de idealist meer uit liefde voor dier en plant en is de ondernemer meer strategisch gericht op het behalen van goede economische resultaten. Ten slotte gaf men aan dat de tijd van traditie voorbij is: jonge agrarische ondernemers kiezen bewust voor hun vak, het is geen vanzelfsprekendheid meer.

Ook heeft de ondernemer in die zin meer vrijheid; hij hoeft het niet meer zo te doen als zijn vader en grootvader het deden.

Positieve beelden van landbouw.

- Het is schipperen tussen de regels, de markt, jezelf, je gezin en je verantwoordelijkheid, maar de agrarische ondernemers slagen daar goed in. Ze hebben een groot aanpassingsvermogen.
- Ze hebben aandacht voor natuurbeheer, vogelbeheer, vermindering van kunstmest, vermindering van antibiotica, asbestsanering, zonne-energie, mestverwerking, vermindering van gewasbeschermingsmiddelen en investeren fors in dierenwelzijn en voedselveiligheid.
- Boeren zijn integer, ze luisteren best naar de samenleving, maar hebben ook hun eigen tempo.
- De intentie van de boeren is zuiver.
- Boeren zijn eerlijke mensen.
- Je kunt vroeger niet als maatstaf nemen, nostalgie of romantiek past niet bij moderne landbouw en daar is ook niets mis mee.
- Boeren zijn nog belangrijk voor de kerk; ze doen actief mee, ze zijn ook vaak pachters en betalen kerkelijke bijdragen.
- Boeren nemen veel duurzame initiatieven, maar de communicatie met de samenleving kan beter.

Negatieve beelden van landbouw.

- Globalisering vraagt om kritische doordenking, maar dat is iets voor de samenleving, de markt, de kerk en de politiek. Daar kunnen niet alleen boeren op aangesproken worden.
- De overheid bemoeit zich veel met de landbouw, terwijl dit weinig effectief is. Er lijken te veel andere belangen te spelen.
- De verzakelijking en verindustrialisering zijn zorgelijk. De boer raakt daardoor in een sociaal isolement. Er komen grotere bedrijven en minder boeren en minder collega's. Ook met de mensen die op het bedrijf komen is minder sociaal verkeer. ('Weinig bezoekers gaan nog mee in huis voor een bakje koffie'.) De boeren wonen buiten het dorp en zijn minder sociaal betrokken bij onder meer de kerk, school en sport.
- Gezamenlijk wordt het landschap 'naar de knoppen' geholpen. Zo zal de verlaging van het waterpeil waarschijnlijk nog grote gevolgen krijgen, terwijl het niets oplevert. Ook verdwijnen weidevogels en wordt de biodiversiteit aangetast. Verder veroorzaken muizen en roofdieren meer overlast. De samenleving moet geen 'biljartlaken' willen.
- De berichten over lucht-, bodem- en watervervuiling zijn zorgelijk, al is dit een gezamenlijke verantwoordelijkheid.
- Het rendement van kapitaal en arbeid is veel te laag. Veel vrouwen moeten buiten de deur werken om rond te komen of er is armoede. Dat is onrechtvaardig.
- Landbouwgerelateerde milieuproblemen zijn problemen van de hele samenleving en kunnen niet eenzijdig bij de boer neergelegd worden. De problematiek heeft te maken met de boodschappen die we doen, onze wijze van leven en de politieke keuzes die we maken, maar ook met het auto- en vliegverkeer, de afvalproductie, de industrie, de luchtvervuiling, de lichtvervuiling, etcetera.

De bedrijfsstijlen.

De pastores die ervaring hebben met hun pastoranten herkennen de bedrijfsstijlen (zie bijlage 1) en kunnen deze verbinden aan hun pastoranten. De pastores die nieuw zijn op het platteland hebben moeite met deze tabel en herkennen de bedrijfsstijlen nog niet. Het voordeel van de tabel is dat de pastor hiermee de 'taal van de pastorant' beter kan verstaan, omdat hij zijn motivatie herkent. Ook kan dit bewustzijn creëren over valkuilen, allergieën en alternatieven. De pastores gaven echter wel aan dat bedrijven ook divers zijn geworden en dat het schema niet altijd opgaat.

7.1.3 Wat ik hoor.

De pastores verstaan de taal van de boer voldoende. Ze geven aan zich zorgen te maken, in de eerste plaats over hoe wij als samenleving met de landbouw omgaan: de keuzes die we maken bij het boodschappen doen, hoe we ons leven inrichten, de politieke keuzes die we maken en bij welke maatschappelijke organisaties we betrokken zijn. Deze keuzes hebben gevolgen voor de volksgezondheid, het beheer van het landschap, het milieu, de biodiversiteit en het dierenwelzijn. In de tweede plaats maken de pastores zich zorgen over de landbouwers zelf: het isolement waarin ze terechtkomen, hun imago in de maatschappij, de invloed van de overheid en de markt, de beperkte beloning van arbeid en kapitaal en de risico's die men moet nemen.

Voor de pastores kan het zinvol zijn om te werken met de tabel (zie bijlage1), mits rekening wordt gehouden met diversiteit binnen de ondernemingen.

Bijzondere uitspraken

Agrariër: "In de vingers hebben'. In een markt met variabele prijzen gaat de boer zich meer richten op de kostprijs. Immers, bij lage prijzen gaat hij niet kapot en bij goede prijzen kan hij extra aflossen, reserveren of investeren. Bij vrije marktprijzen verdwijnen de idealist en de koeienboer. Die scoren een te laag rendement."

Agrariër: "Boer zijn is ook een wijze van leven, het bedrijf verleent mij een identiteit. Ook de wijze waarop de boer zijn bedrijf runt verleent hem identiteit: een bedrijf dat er verzorgd uitziet geeft een goed imago en een minder verzorgd bedrijf geeft een minder goed imago. Collega's van de agrariër waarderen dat weer anders dan de burger. Een boer kijkt naar de prestaties van zijn collega, de burger oordeelt naar eigen morele waarden. De vleeskuikensmester wordt laag gewaardeerd, terwijl een biologische boer hoog wordt gewaardeerd, ongeacht de prestaties".

Agrariër: "Er is ook zorg over grote bedrijven: kwetsbaar, afhankelijk, vraagt om goed management en hoge psychische en lichamelijke belasting. Men vraagt zich af of je dan wel in Nederland moet zijn. Vrijwel alle ondernemers kiezen voor het gezinsbedrijf, waarbij een substantieel aandeel van het kapitaal en de arbeid door het gezin wordt geleverd. Ook geeft men aan dat grote ondernemers veel losmaken bij collega's, het stelt hen steeds voor de vraag 'hoe blijf ik zelf bij de tijd?'"

	Kerk of pastores	Landbouw
Moreel geweten	De pastor is het moreel geweten van de kerk; zoals gemeenteleden vinden dat ze zelf moeten leven, zo behoort de pastor het te doen. De predikant leeft daardoor in een 'glazen huis'.	<i>"De boer is de uitvoerder van het moreel geweten van de maatschappij, zoals burgers behoren om te gaan met de schepping, zo moet de boer zijn werk doen. Daardoor is er constant kritiek op de landbouw."</i>
De plaats in de gemeenschap	Vroeger was de kerk een belangrijk deel van de gemeenschap en was iedereen bij de kerk betrokken. Wel was er sprake van verzuiling. Door de secularisatie en ontkerkelijking en door de groei van de diversiteit aan kerkelijke gemeenten heeft de kerk haar dominante plaats verloren. Dit geldt ook voor haar plaats in het publieke debat en in de verhouding tussen kerk en staat. De kerk zoekt naar een nieuwe positie.	<i>"Vroeger had iedereen een associatie met de boerderij: de boerenarbeiders, de arbeiders in de zuivelfabriek of een andere verwerkingsfabriek, maar ook de aanvoercoöperaties, veevoer, etc. Dit gold ook voor de andere leden van het dorp: de bakker, de smid, de slager, de boekhouder, de verzekeringsagent, de bank, etc. Dat is nu wel over, de boer heeft andere plaats gekregen in de gemeenschap. En door de Hinderwetvergunning en bedrijfsvergroting wonen ze buiten de dorpsgemeenschap; ze zijn letterlijk en figuurlijk naar de rand geschoven."</i>
De ondernemersrol	<i>"Ik voel mijzelf ook ondernemer, ook in de kerk moet de kachel blijven branden, het is niet meer vanzelfsprekend."</i>	<i>"De boer wordt steeds meer ondernemer en de traditie verdwijnt."</i>
De crisiservaring	<i>"We zitten beiden in een crisis; de kerk is zijn vanzelfsprekendheid voorbij."</i>	<i>"Ook landbouw kan niet meer zoals vroeger. Beide staan onder de toets der kritiek"</i>
Het roepingsbesef	Pastor zijn is niet alleen een beroep, maar is ook een roeping.	<i>"Boeren hebben ook een bepaalde roeping, anders houden ze het niet vol."</i>

7.2. Deelvraag 2: Hoe verlenen pastores een moreel kompas?

7.2.1. De antwoorden van de agrariërs.

Ervaren van geloof en werk.

Voor het overgrote deel van de ondernemers die meededen aan het onderzoek is er een relatie tussen hun geloof en het werk dat ze doen. Wel geven zij daar op verschillende manieren invulling aan. Voor de ene ondernemer betekent dit dat hij doet aan zondagsheiliging, voor een ander is dit de wijze waarop hij met zijn dieren omgaat of een keuze maakt voor een biologische bedrijfsvoering. Ook worden eerlijkheid, betrouwbaarheid en sociale rechtvaardigheid in deze context vaak genoemd. De verschillen worden vooral bepaald door de traditie waarin de ondernemers zijn grootgebracht en van welke kerk zij lid zijn. Als Bijbelse argumenten voor hun manier van werken noemden zij vaak: zich verbonden weten met schepper en de gehele schepping, de opdracht van rentmeesterschap, de profetische oproep tot rechtvaardigheid en barmhartigheid, de tien geboden en het grote liefdegebod van Jezus.

28

De agrariërs is ook gevraagd hoe zij denken over de huidige 'verhaallijn' in Nederland, namelijk de verhaallijn van concurrentie, efficiëntie en financiële resultaten. Hun meningen daarover waren uiteenlopend en hadden vooral te maken met hun capaciteiten om hierop in te spelen en niet zozeer met hun overtuiging.

Het Bijbelse woord dat de agrariërs het meest aanspreekt.

De respondenten werd gevraagd uit de volgende Bijbelse woorden het begrip te kiezen dat hen het meeste aansprak: afhankelijkheid, dankbaarheid, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en verwondering. Het woord dankbaarheid werd het vaakst gekozen, omdat men veel zegens ervaart. Dit heeft niet alleen te maken met het bedrijf, maar ook met gezondheid, het gezin en de omgeving waarin men leeft. Voor de agrarische ondernemers is de natuur niet vanzelfsprekend; zij kunnen zich erover verwonderen en weten dat zij er afhankelijk van zijn. Daarom kan men ook dankbaar zijn. De term verwondering is niet als eerste gekozen, maar die was vaak wel tweede of derde keus. Veel agrariërs gaven aan moeite te hebben met één keuze, omdat ze vinden dat deze woorden bij elkaar horen en van elkaar afhankelijk zijn.

7.2.2 De antwoorden van de pastores.

Over de mogelijkheid van de combinatie van geloof en werk in de landbouw:

- Het gaat om de balans tussen matigheid en de uitdaging van de vooruitgang.
- De encycliek 'Laudato si' is een goed document wat in de kerkelijke gemeente besproken kan worden.
- Het gaat om woorden als verwondering, dankbaarheid, barmhartigheid, verantwoordelijkheid en gerechtigheid. Ik neem dat mee in de vieringen.
- Het gaat om ethiek, over het bewerken en bewaren in het scheppingsverhaal. Daarbij is de mens het denkend wezen, dat verantwoording aflegt en die weet wat goed is. De mens dient rampen, schade en ziekten te voorkomen. Daar krijgt hij kennis, creativiteit en lichamelijk vermogen voor. De planten en dieren hebben dat vermogen niet.
- Moderne landbouw moet ook getoetst worden aan Bijbelse criteria.
- Oproep tot rentmeesterschap, op verantwoorde wijze met de schepping omgaan.
- Rechtvaardigheid is van belang; oog voor de minder bedeelden, de slachtoffers en het onrecht dat er heerst.
- Dieren en planten behoren tot de schepping, het zijn geen productiemiddelen of grondstoffen, daar moet weer oog voor komen.
- De Bijbelse boodschap is een boodschap aan iedereen en geeft aan wat er wordt verwacht. Deze moet echter individueel en in de eigen context ingevuld worden.
- De Bijbel is geschreven in een landbouwcultuur.

Over de onvanzelfsprekendheid van een verbinding tussen de huidige landbouw en het geloof:

- Ik heb grote vraagtekens of de moderne landbouw wel verenigd kan worden met de Bijbel, zeker als het gaat om megabedrijven. Ik zou daar zelf geen verantwoordelijkheid voor willen nemen. De schadelijke effecten zijn te groot.
- Het bewuste leven is niet eenvoudig, dat levert ook discussie op. Concreet worden is lastig.
- Wat ik als lastig ervaar, is dat burgers op een onnatuurlijke wijze met dieren en planten omgaan. In de Bijbel is dat anders en ook in de landbouw is er een realistischer kijk op de natuur. Neem als voorbeeld de vele offers die er worden gebracht met dieren; de moderne mens kan dat niet meer aanzien, zie bijvoorbeeld de discussie over rituele slachting.
- De Bijbel staat dicht bij de werkelijkheid van het leven dan de moderne mens. Die voelt zich minder afhankelijk en is vaak minder verwonderd over Gods voorzienigheid. Het denken van die mens is vooral beïnvloed door wetenschap, techniek en welvaart. Ook is dat in de landbouw een aandachtspunt, de gedachte van de maakbaarheid. Er is bij agrarisch ondernemers meer angst voor het feit dat de stroom uitvalt, dan dat het gewas niet meer groeit of door ziekten mislukt.
- Je kunt Jezus niet zomaar naar nu verplaatsen. Jezus leefde in een cultuur waarin reinheid en gehoorzaamheid belangrijk waren.
- We moeten ook rekening houden met de smalle beurs, zowel bij de consument als bij de boer. Je kunt van alles preken, maar uiteindelijk moeten mensen het zelf kunnen uitvoeren. En daar moeten ook mogelijkheden voor zijn. De kerk moet niet elitair worden.

De confrontatie aangaan.

De geïnterviewde pastores zijn niet uit op confrontatie. Het was lastig om de verschillen te formuleren tussen hun persoonlijke mening en de mening van de agrarisch ondernemer. De pastores gaven liever aan hoe ze met de situatie omgaan. Hierbij kwamen twee meningen duidelijk naar voren:

1. Er is een wens om bewuster te leven, maar die wens moet vooral gedeeld worden in de gemeenschap, niet alleen door de agrariërs. Bewuster leven is niet alleen een verantwoordelijkheid van de agrarische ondernemer.
2. Er moet rekening gehouden worden met de context van de agrariër: zijn financiële mogelijkheden, omstandigheden en capaciteiten.

Redenen die de Pastores ook gaven om de confrontatie te vermijden waren, dat ze zichzelf niet deskundig genoeg of niet voldoende geïnformeerd vinden. Zij weten niet hoe de specifieke context van de agrarische ondernemer er precies uitziet. Dit vergt veel technisch en economisch inzicht. Wel kunnen ze aangeven waar de agrarische ondernemer een harmonieus bestaan kan beginnen of hervinden.

De pastores wijzen er hierbij op dat de moderne burger, de Bijbel en de landbouw elkaar ontgroeid zijn. Ten slotte geven de pastores aan dat hun verlangens en gevoelens niet wezenlijk anders zijn dan die van de ondernemers. Zij kunnen zich om dezelfde dingen boos maken of verheugen. Het inlevingsvermogen is niet wezenlijk anders.

Manieren waarop geloof en werk beter met elkaar verbonden kunnen worden.

De pastores geven aan dat het contact met de gemeente (dat is vooral het regelmatig bezoeken van de eredienst) belangrijk is voor de relatie tussen geloof en werk. In de eredienst wordt de verbondenheid met God, de traditie en met de overige gemeenteleden het sterkst beleefd. Er zijn ook andere leer-, zingeving- of viermomenten. Pastores geven aan dat het bezoeken van de eredienst en de betrokkenheid met de kerkelijke gemeente sterk verminderd is, vooral onder jonge agrarische ondernemers en denken dat de relatie tussen geloof en werk daarom niet vanzelfsprekend meer is. Daarnaast constateren ze dat er niet veel andere bronnen meer zijn: er zijn nauwelijks nog identiteitsgebonden standsorganisaties en ze kunnen geen alternatieven benoemen. Ook gegeven ze aan dat de kerk zelf in crisis verkeert: gemeenten worden kleiner, er is sprake van vergrijzing en de financiële middelen gaan achteruit. Dit bemoeilijkt de mogelijkheid om goed pastoraat te verlenen en activiteiten te organiseren.

De keuze voor een Bijbels woord.

De pastores werd gevraagd uit de volgende Bijbelse woorden het begrip te kiezen dat voor hen het belangrijkste is: afhankelijkheid, dankbaarheid, rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid en verwondering. De meeste pastores gaven aan dat deze Bijbelse kernwoorden bij elkaar horen en niet selectief kunnen worden gebruikt. Vooral de pastores uit de katholieke traditie wezen erop dat het geloof begint bij de verwondering over de grootheid van God en zijn schepping en dat daaruit dankbaarheid, de wil tot rechtvaardigheid, de wil tot barmhartigheid en het gevoel van verantwoordelijkheid voortkomen. Ook veel protestantse pastors maakten liever geen onderscheid. Dit verklaart waarom verwondering als eerste werd gekozen.

7.2.3. Wat ik hoor.

In de eerste plaats hoor ik een oproep voor het bewuste leven, niet alleen aan de agrarisch ondernemer maar ook aan alle gemeenteleden en de samenleving als geheel. Voor de agrarisch ondernemer geldt in dat verband dat hij zich niet alleen richt op economische pijlers, maar ook oog heeft voor zingeving, menselijke betrokkenheid en morele verantwoordelijkheid. Daarnaast hoor ik dat er ruimte moet blijven voor de specifieke context waarin de hoorder zich bevindt en zijn capaciteiten en mogelijkheden. De boodschap moet niet mensvreemd worden. Tot slot lijkt verbondenheid een belangrijk begrip: door verbondenheid met de medemens, met de kerkelijke gemeente en met het geheel van de schepping kan het bewuste leven bereikt worden.

Bijzondere uitspraken

Boerin: "Als je een geloof hebt, maar je komt nergens, dan werkt dat geloof niet; geloven komt pas tot bloei in relatie met mensen. De kerk is gemeenschap; het samen zijn, samen vieren, leren en leven."

Boer: "Onbegrip. Burgers willen allemaal graag de koeien in de wei, maar als ik over de weg moet met de koeien wil niemand wachten. Veel mensen willen goedkoop en veilig vlees op hun bord, maar wij mogen de dieren niet mesten of doodmaken. Iedereen wil graag weidevogels, maar we mogen geen vossen of andere roofdieren doodmaken."

Boer: "Lijden onder een slecht imago. Ieder mens wil graag een goed mens zijn, voldoen aan bepaalde verwachtingen. Veel boeren lijden aan de kritiek van de samenleving. Het is nooit goed, ook niet als ze het precies zo doen als verwacht wordt. Veel boeren hebben fors geïnvesteerd in dierenwelzijn en voedselveiligheid, maar er is geen financiële of morele waardering voor. Incidenten bepalen de beeldvorming en de onkunde wordt als groot ervaren."

Pastor: "Ik vind dat veel boeren zelf ook niet goed geïnformeerd zijn, waarschijnlijk door gebrek aan tijd. Veel agrariërs doen er goed aan om zich breder te oriënteren, hier kunnen ze winst mee doen."

Pastor: "Een confronterende mening wordt niet meer van de pastor geaccepteerd. Niet door de pastorant, die kiest argumenten ter verdediging. Niet door de kerkenraad, want die wil geen moeilijkheden, bang dat ze leden kwijtraken. Uiteindelijk moet jij er weer naartoe om je excuses aan te bieden. De Bijbel mag aan anderen paal en perk stellen maar mij niet"

7.3. Deelvraag 3: Hoe zorgen pastores voor pastorale nabijheid in tijden van crisis?

7.3.1. De antwoorden van de agrariërs.

Punten van zorg.

De respondenten wisten goed aan te geven welke belemmeringen ze hebben meegemaakt of nog meemaken en waarover ze zorgen hebben. Voor een aantal van hen was het geloof daarbij een belangrijke steun, dit leerde hen ook relativeren. Anderen spraken hun teleurstelling uit over de overheid, standsorganisaties, radicale actiegroepen of de onwetendheid van stadsburgers.

Veel veehouders ervaren willekeur en onrechtvaardigheid bij de fosfaatreductieplannen.

Een aantal ondernemers gaf aan dat het voor hen belangrijk is om te kunnen samenwerken met anderen, zodat problemen en zorgen gedeeld kunnen worden. Van de ondervraagde ondernemers is een aantal maatschappelijk actief, onder andere voor natuurorganisaties, de kerk of andere maatschappelijke organisaties. De geïnterviewde ondernemers dachten verschillend over veranderingen, meestal als gevolg van beslissingen die de overheid, de afnemers van hun producten of door anderen (o.a. waterschap, diergezondheidsdienst, coöperaties, banken etc.) gemaakt werden: voor de één is dit een uitdaging, een ander ziet dit als een belemmering. Dit had niet te maken met overtuiging, maar vooral met de mogelijkheden die men had om op de verandering in te spelen. Sommige ondernemers zien uitdagingen, terwijl ondernemers die het financieel moeilijk hebben eerder bedreigingen zien.

Belemmeringen.

Maatregelen van de overheid worden vaak als bureaucratisch en ondoelmatig ervaren.

Men ervaart willekeur en onrechtvaardigheid in het fosfaatreductieplan.

Marktconforme prijzen: de prijzen gaan snel op en neer en zijn gemiddeld te laag.

Ziekte, ongeval of handicap bij de ondernemer, partner of kinderen.

Relatieproblemen.

Conflicten.

Ziekten, plagen of rampen die het bedrijfsresultaat beïnvloeden.

Moeilijke startpositie, veelal begint de ondernemer op het ouderlijk bedrijf.

Financiering.

De verplichte weidegang.

Ganzenoverlast.

Actiegroepen die de werkwijze van de agrariërs willen beïnvloeden.

Problemen met de bedrijfsovername.

Motieven om geen hulp te vragen bij de pastor.

Boeren zijn geen 'hulpvragers'. Als er hulp moet worden gevraagd, dan is de verstandhouding met de pastor van belang. De respondenten hebben de ervaring dat ze een drempel over moeten, iets moeten overwinnen. Ze geven aan dat ze een gevoel hadden van persoonlijk falen wanneer ze een situatie zelf niet meer konden oplossen. Bij ernstige gebeurtenissen van buitenaf, waarvoor ze niet zelf verantwoordelijk kunnen worden gehouden (zoals MKZ, vogelgriep of varkenspest), ervoeren ze dit anders.

Hoewel agrariërs niet snel om hulp vragen, ligt dat niet aan hun ervaringen met pastors. Die zijn overwegend goed. Ook de vooronderstelling dat de pastor de agrarische ondernemer niet begrijpt is niet juist. Hij begrijpt hem wel, maar de situatie is complex. De agrariër verwacht van de pastor ook geen oplossing of advies over welke beslissing hij moet nemen. Hij verwacht een luisterend oor en oprechte belangstelling. Pastors hoeven niet te beschikken over veel technische kennis, maar moeten wel op de hoogte zijn van wat er speelt en waarom. Persoonlijk contact is erg belangrijk. Er is ruimte voor een kritische houding, mits de pastor deze goed kan beargumenteren.

Stoorfactors in het contact met de kerk.

Hoewel een aantal agrariërs zich nog wel betrokken voelt bij de gemeente, is er sprake van veel 'ruis'.

Agrariërs voelen zich niet erg achtergesteld in hun gemeenschap en ook de aandacht van de pastor wordt positief beoordeeld. Dat ligt echter anders bij het beoordelen van de gemeente als geheel.

Hoewel een aantal van de geïnterviewde agrariërs nog actief betrokken is en de gemeente positief beoordeelt, is een aantal van hen niet of niet meer bij de gemeente betrokken. Een aantal respondenten heeft hun lidmaatschap opgezegd, maar is wel van plan om een nieuwe gemeente te zoeken, die beter bij hun verwachtingspatroon past. De redenen die hiervoor genoemd worden hebben geen verband met de landbouw of de aandacht van de kerkgemeenschap daarvoor, maar meer met persoonlijke geloofsopvattingen en teleurstellingen over de gemeente.

Zowel de Katholieke kerk als de Protestantse kerk zien zich genoodzaakt om te reorganiseren, omdat ze te maken krijgen met verminderde ledentallen, dalende inkomsten en vergrijzing. Dit trekt echter een zware wissel op de pastorale aandacht die nog gegeven kan worden en de gewenste identiteit van de gemeente. Vooral de jongere agrariërs hebben hier problemen mee en voelen zich aanmerkelijk minder betrokken bij de gemeente. Een aantal van hen noemt als reden dat zij het te druk te hebben of hun tijd liever aan andere dingen besteden.

7.3.2. De antwoorden van de pastores.

Pastoraat verlenen aan agrariërs.

Pastores gebruikten hun eigen professionele 'gereedschapskoffer' en maakten geen onderscheid tussen agrarische ondernemers en anderen. Een aantal van de pastores heeft wel met de boer het bedrijf bekeken en had daar goede ervaringen mee; hun ervaring was dat de boer daar gemakkelijker zijn gevoelens uit.

Boeren kunnen enthousiast vertellen over hun bedrijf, bijvoorbeeld over het vee, een nieuwe aankoop of een passie. Volgens de pastores is de omgeving van een boerderij altijd bijzonder: een boerderij heeft karakter en er zijn vaak levende dieren. Een aantal respondenten gaf aan verbindingen te leggen, bijvoorbeeld door een vraag te stellen als: 'Ik heb dit in de krant gelezen en hoe doe jij dat nou?'

Volgens hen is het belangrijk om je te verplaatsen in de situatie van de boer. Pastores gaven aan op de hoogte te blijven van de ontwikkelingen in de landbouw door het nieuws te volgen in kranten en op tv en door gesprekken te voeren met agrariërs.

Herkennen van crisissituaties bij het agrarisch bedrijf.

Een aantal pastores gaf aan crisissituaties op het agrarisch bedrijf te herkennen, terwijl sommige aangaven dat zij dit niet herkennen. Dit was gerelateerd aan het aantal contacten dat de pastores hadden met agrarische ondernemers en had ook te maken met hun eigen afkomst. Hoe vaker de pastores in contact komen met agrariërs, hoe beter ze crisissituaties kunnen herkennen. Verder is er een onderscheid te maken tussen het herkennen of vermoeden van een crisissituatie en hier daadwerkelijk iets mee doen. De pastor wil bijvoorbeeld voor zichzelf de zekerheid hebben dat hij kennis van zaken heeft en het gedrag van de agrariër kan verklaren. Wanneer een pastor vindt dat zijn pastorant meer therapeutische hulp nodig heeft, dan adviseert hij om verder hulp te zoeken. Daarbij denkt hij in de eerste plaats aan professionele hulpdiensten, zoals de huisarts of de GGZ. Wanneer het om een ander probleem gaat, verwijst hij door naar de boekhouder of de standsorganisatie.

Betrekken van het gezin bij het pastoraat.

De meeste pastorale ontmoetingen met agrariërs vinden plaats aan de keukentafel.

Daar is de vrouw meestal bij aanwezig. Pastores benadrukken dat de rol van de vrouw sterk veranderd is en dat dit ook gevolgen heeft voor de positie van de agrarische ondernemer. Veel vrouwen hebben een baan buiten de deur. Een aantal heeft geen sterke betrokkenheid meer met het bedrijf, anderen wel.

De leef- en werkomgeving is ook verandert: vroeger waren er veel contacten in de woonkamer, dat is niet meer zo. Agrariërs hebben vaak hun eigen kantoor of handelen hun zaken op het bedrijf af. Ook de kinderen zijn soms nauwelijks betrokken bij het bedrijf. Wel constateren de pastores dat moeilijkheden die door het bedrijf zijn ontstaan het gehele gezin aangaan. Zij hebben de ervaring dat de vrouw eerder problemen aangeeft, eerder bereid is om emoties te delen en vaak een beter contact heeft met de kerkelijke gemeente. (Overigens kan natuurlijk ook de vrouw in het gezin de agrarisch ondernemer zijn.)

Wat het contact met de agrarische ondernemer verstoort.

Veel pastores vinden dat ze te weinig tijd hebben om goed pastoraat te kunnen verlenen.

Reguliere bezoeken(bijvoorbeeld eens per twee jaar) komen nauwelijks meer voor. Ook geven ze aan dat het kerkbezoek afneemt, net als andere activiteiten. Dit bemoeilijkt het contact met de agrariërs.

Ook herkennen ze de ontwikkeling dat het aantal agrariërs kleiner wordt, waardoor het lastiger wordt om op plaatselijk niveau nog iets voor hen te organiseren. Daarnaast vinden ze het lastig om regionale activiteiten te organiseren, omdat dit veel regelwerk geeft.

7.3.3. Wat ik hoor.

De betrokkenheid van de kerkelijke gemeente bij haar leden heeft aandacht nodig. Dit lijkt een groter probleem te zijn dan het gebrek aan feeling, dat men heeft met de landbouw.

Verbondenheid is een sleutelwoord. Tevens is het belangrijk dat de pastor present is en inlevingsvermogen heeft. Dit verkrijgt hij door oog te hebben voor de unieke situatie van de ondernemer en door op de hoogte te blijven van wat zich in de landbouw afspeelt. Ook wordt van hem niet verwacht dat hij de problemen gaat oplossen, maar wel dat hij ze aanhoort.

7.4. Deelvraag 4: Welke tools hebben pastores nodig om agrarische ondernemers te kunnen ondersteunen?

7.4.1 Antwoorden van de agrariërs.

Activiteiten die genoemd worden:

- Koffiedrinken na de kerkdienst.
- Oogstviering.
- Viering bij de boer.
- Sommige gemeenten hebben in de lijdenstijd bezinningsavonden. Hierbij zou het thema landbouw kunnen worden behandeld.
- Thema-avond op regionaal niveau, met gelijkgezinden spreken over landbouw en ethiek.
- Sommige kerken hebben een boekbespreking. Daar kan ook een boek over de landbouwproblematiek of over het bewuste leven besproken worden, bijvoorbeeld de encycliek van de paus.
- Sommige kerken hebben een winterprogramma met thema-avonden.
- Iets organiseren voor oudere boeren, die daarvoor tijd hebben.

Aanverwante organisaties die men noemt:

- Werkgroep Kerk en Landbouw.
- Christen Contact Agrariërs. (CCA)
- Noordermannen werd vrij vaak genoemd. (zie website)

7.4.2. Antwoorden van de pastores.

De aandacht van de kerkelijke gemeente voor landbouw.

De pastores geven aan dat de gemeente weinig doet met het thema landbouw. Bij sommige gemeenten zijn verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en barmhartigheid wel vaste, terugkerende thema's en worden deze vaak in verband gebracht met het scheppingsverhaal. Vrijwel alle respondenten geven aan geen bijzondere activiteiten te organiseren voor agrarische ondernemers en hun gezinnen. Wel kunnen ze incidentele activiteiten benoemen die over een langere periode eens zijn gedaan. Daarnaast kent de katholieke traditie de Hemelvaartsviering bij de boer thuis op het erf en de oogstviering. De protestantse traditie kent de bid- en dankstondviering. Bij beide tradities wordt het koffiedrinken na de eredienst als belangrijk ervaren.

Pastores benoemen de volgende aspecten waarbij de landbouw in de gemeente werd betrokken:

- Oogstviering.
- Wandeltochten en een bezoek aan de boer.
- Vieringen bij de boer.
- Bidstond en dankstond.
- Prediking.
- Gebeden.
- Voorbeeldfunctie: de groene kerk.
- Pastorale aandacht bij crises (MKZ, vogelgriep, muizenplaag, misoogst of extreem weer).
- Koffiedrinken na de eredienst.
- Pastoraat. (Bezoeken aan het boerenbedrijf)
- Thema-avond met spreker. (O.a. georganiseerd met de Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân)
- Kerk als grondeigenaar, kerkgemeenschap verpacht grond aan agrariërs en hebben daardoor ook inkomsten.

Kennis over landbouwpastoraat.

Geen enkele pastor is landbouwpastoraat in de opleiding tegengekomen. De meesten hoorden ervan toen zij in een plattelandsgemeente terechtkwamen. Een deel van de respondenten kende wel de Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân. Sommige pastores vonden hun eigen opleiding te theoretisch, terwijl anderen stelden dat er ook veel aandacht was voor de praktijk. (Pastoraat en diaconaat)

Behoeftte aan ondersteuning.

Pastores hebben geen behoefte aan specifieke ondersteuning. Wel zou een aantal het fijn vinden dat ze gebruik kunnen maken van een actuele en informatieve website. Een aantal noemt het verder een goed idee dat er eens iets georganiseerd wordt rondom het thema 'het bewuste leven van de christelijke gemeente'.

Wat zoal genoemd werd:

- Alleen digitale ondersteuning.
- Ideeën over bid- en dankstond zijn welkom. (encycliek)
- Ik zou wel wat meer ondersteuning kunnen gebruiken, het liefst via een website.
- Voor een predikant is het lastig om de ernst van de situatie in te schatten, onze hulp is ook maar beperkt. Een verwijfsadres kan welkom zijn.
- Misschien eens een bijeenkomst over het bewuste leven, wat de kerk met duurzaamheid en de landbouw doet.
- De Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân zou een thema-avond kunnen organiseren over landbouw en ethiek.

7.4.3. Wat ik hoor.

1. Het contact van de agrarisch ondernemer met de gemeente is belangrijk. Hij kan hier zelf invloed op uitoefenen, maar ook de gemeente kan hier aandacht aan besteden.
2. Het proces van verbondenheid is iets voor de gehele gemeente en de agrarisch ondernemer wordt hierin meegenomen.
3. Als de kerk de dialoog tussen de agrarisch ondernemer weer wil starten, zal zij moeten kiezen voor nieuwe vormen van contact. Hierbij valt te denken aan het organiseren van digitale netwerken, inspiratiewandelingen, een bezoek aan de boerderij en intergemeentelijke (zo niet oecumenische) activiteiten voor agrarische ondernemers, met als doel om gevoelens en gedachten die bij christelijke agrarische ondernemers leven met elkaar te delen.

Casus: De ondernemer van de toekomst

De twee broers Wim en Johan boeren op het ouderlijk familiebedrijf. Ze zijn al de zevende generatie en zijn verknocht aan de streek, waar de boerderij staat. Maar ook hun is het wel opgevallen dat de stad steeds dichterbij komt. Een aantal collega's hebben ze al zien vertrekken. Niet dat ze ernaar verlangen, maar het moet gezegd worden: je bedrijf wordt er niet minder van. Als je eens opnieuw mag beginnen, dan doe je het anders, dan zoek je een mooie kavel met vruchtbare grond en dan richt je de gebouwen in op de toekomst. Toen de makelaar van de gemeente kwam, hadden ze ook gemengde gevoelens: afscheid nemen van hun voor hen zo belangrijke plek en ook het verlangen naar nieuwe kansen. De broers gaan veel bedrijven bekijken en komen uiteindelijk terecht bij een vruchtbare kavel weidegrond in Friesland. De gebouwen zijn sterk verouderd, maar dat vinden de broers geen punt, ze willen het liefst nieuwbouw. Er worden verschillende projectontwikkelaars en aannemers uitgenodigd. En de broers weten precies wat ze willen: een groot melkveehouderijbedrijf modern uitgerust met mest-, voer- en melkrobot. Alles moet zo efficiënt mogelijk en met zo weinig mogelijk arbeidskrachten zijn uit te voeren. De mannen worden ook een dagje ouder en het is voor de toekomstige opvolgers ook het beste. Om dat doel te bereiken, moet er nog wel flink worden bij gefinancierd, het kan niet met het bedrag wat ze van de gemeente krijgen. Automatisering is ook duur. Maar de broers blijven enthousiast, ze kiezen hiervoor.

Dominee Hans hoort in de kerk bij het koffiedrinken na de eredienst van hun enthousiaste plannen. Iedere week die volgt hoort hij weer een nieuw detail. Maar als hij thuiskomt begint hij zich zorgen te maken. Is dit wel een goed idee, zo groot en zo veel schulden? Wat maken die mannen zich afhankelijk! En als die grote kavel er moet komen, zo strak als een biljartlaken, hoe schadelijk is dat voor het landschap, de weidevogels, het verlies van al die mooie planten? Pastor Hans vraagt of hij eens mag langs komen en stelt kritische vragen: Hoe verstandig zijn jullie plannen eigenlijk? Je krijgt nu veel geld mee, je kunt zonder schulden boer zijn, het kan ook kleiner, het kan natuurvriendelijker, het kan beter naar de menselijke maat. Je kunt nu ook de keuze maken om biologisch boer te zijn in combinatie met natuurbeheer. Je producten zet je gedeeltelijk af als streekproducten. De broers zijn er niet ontvankelijk voor: "Hans, jij bent predikant en wij ondernemer, jij kijkt achteruit en wij vooruit. Laat ons nou maar, het komt goed en mocht je nog eens in Friesland komen, kom dan vooral kijken."

Dat komen kijken duurde nogal even, Hans komt ook niet alle dagen in Friesland, maar na een jaar of zes, wil pastor Hans toch graag even kijken. Hij belt de broers op of het even uitkomt. De broers zijn blij verrast dat pastor Hans hen nog niet vergeten is. Natuurlijk is hij van harte welkom. Pastor Hans reist af naar het hoge noorden. Hij geniet van het ruime landschap, maar het valt hem ook op, dat het landschap ook hier sterk veranderd is. Er is meer bebouwing en er zijn grotere wegen, de landbouwbedrijven worden steeds groter en de percelen steeds vlakker. De Tomtom brengt hem keurig naar de bestemming. Pastor Hans kijkt zijn ogen uit. Wat een prachtig bedrijf, wat zijn die jongens erop vooruitgegaan. Had hij het dan toch mis? Ja, hij is geen ondernemer.

Uiteindelijk komen de broers in het kantoor aan boven in de stal. Wat een prachtig uitzicht op de koeien en ook wat een mooi digitaal overzicht van alle gegevens; hier komt alle informatie van de koeien op schermen voorbij. Ze drinken een bakje koffie en pastor Hans kan het niet laten: "Het bedrijf ziet er goed uit, maar hoe is het met jullie en je gezin? Hoe is het verhuizen gegaan en heb je nu ook nog zorgen? De broers zijn wat aarzelend, maar doen uiteindelijk toch hun verhaal. De verhuizing en de nieuwbouw had flink meer gekost dan begroot, ze hebben best nog wel veel aanloopproblemen gehad. In het gezin van Johan ging niet zoals hij gewenst had. Hij is er zelf ook een tijdje uit geweest. Ja, en dan de tegenvallende melkprijzen, al een paar jaar lager dan de kostprijs waarmee zij gerekend hadden en de relatie met de bank, die is veel zakelijker dan zij gewend waren. En dan nu nog die fosfaatrechten, het pakt voor hen nadelig uit. Op de teldatum hadden ze net veel minder koeien, veroorzaakt door problemen met uierontsteking. En nu moeten ze ook nog hun aantal verminderen. Dat komt niet goed uit. Als de melkprijs hoog is, kunnen ze net alles betalen. Maar als die wat lager is, hebben ze meteen een probleem. En eerlijk gezegd is ook in de kostprijs de rek er al aardig uit, bij een verminderd aantal koeien is het lastig om die nog te laten dalen. Dan moeten ze fosfaatrechten kopen, maar ze zitten al ruim gefinancierd. Als pastor Hans dit verhaal hoort, denkt hij nog eens terug aan zes jaar geleden: wie was er ook al weer geen ondernemer?

8.0 Conclusie.

Hoe kan de kerk, en in het bijzonder haar ambtsdragers, nog van betekenis zijn voor mensen die in de landbouw werkzaam zijn?

Nu de ontzuiling voorbij is en christelijke standsorganisaties niet meer bestaan, dient de kerk een nieuwe relatie aan te gaan met hen die werkzaam zijn in de landbouw. De kerk dient hierbij rekening te houden met de ontstane situatie in de landbouw, de postmoderne tijd waarin we leven en hoe agrarische ondernemers met geloof en kerk omgaan. Uit het onderzoek komt naar voren dat christelijke agrariërs nauwelijks mogelijkheden hebben om met hun collega's gedachten en gevoelens te delen over hun werk in relatie tot zingeving, overtuiging en de normen en waarden die daarbij horen.

Het onderzoek laat zien dat het privé geloof van de agrarische ondernemer niet geheel overeenkomt met het institutioneel geloof. De pastor is enerzijds vertegenwoordiger van het institutionele geloof en wil tegelijkertijd present zijn voor de agrarische ondernemer. Hier bevindt zich het spanningsveld. De pastor komt immers namens de gemeente en wil een goede hoorder zijn voor de agrarische ondernemer, maar hij heeft ook zijn eigen geloofsovertuigingen en visie op landbouw.

Er zijn ten minste drie verhalen (en meer als het verhaal van God en de diverse verwachtingen van de samenleving meegerekend worden).

1. Het verhaal van kerk begint in de Bijbel, is gevormd door traditie, staat onder invloed van het postmodernisme en wordt mede gevormd door de werkelijkheid van ontkerkelijking, secularisatie en vergrijzing. Reorganisatie is het gevolg daarvan. In dit onderzoek kwamen hierbij drie punten naar voren: een tekort aan individuele pastorale aandacht, het zich niet thuis voelen in de (nieuwe) gemeente en het niet kunnen onderschrijven van de overtuigingen van de gemeente. Het probleem is dat de kerkgemeenschap te veel op het instituut is gericht en te weinig op mensen.

2. Het verhaal van de agrarische ondernemer gaat over eigen persoonlijkheid, ervaringen en overtuigingen, over de economische en politieke realiteit waarin hij zich met zijn bedrijf bevindt, reeds gemaakte keuzes, capaciteit en mogelijkheden. Het onderzoek laat zien dat de ondernemer behoefte heeft aan een luisterend oor, inlevingsvermogen en begrip voor de unieke situatie waarin hij zich bevindt. Het probleem is dat een agrarisch ondernemer zich niet meer verbonden weet met de kerkelijke gemeenschap. Hij kan het institutioneel geloof niet of nauwelijks verbinden met eigen geloofsbeleving en ondernemerschap.

3. Het verhaal van de pastor is vooral het verstaan van zichzelf: zijn eigen overtuiging, eigen visie op de landbouw, het respect voor de eigen traditie en het eigen leef- en koopgedrag. Tevens is hij degene die het institutioneel geloof vertegenwoordigt. Het probleem is dat de pastor niet in staat is de eigen kerkelijke gemeenschap, de eigen persoon en het verhaal van de agrarische ondernemer te verbinden en dat hij daarmee afstand creëert voor één van deze drie factoren.

Agrarische ondernemers accepteren geen slachtofferrol, maar willen ook niet eenzijdig verantwoordelijk worden gehouden voor de negatieve effecten van de globalisering. Het onderzoek laat zien dat de wijze waarmee agrariërs met veranderingen omgaan te maken heeft met geloof, maar ook met de mogelijkheden en capaciteit om veranderingen aan te kunnen en met de eigen persoonlijkheid. Tevens valt op dat jonge ondernemers hierin flexibeler zijn.

Verbondenheid is in dit onderzoek op drie wijzen naar voren gekomen, namelijk de verbondenheid van de individuele ondernemer met de gemeente, de verbondenheid tussen gemeenteleden onderling (in dit onderzoek plattelandsgemeenten) en de verbondenheid tussen geloof, werk en leven. Dit laatste betekent een oproep voor 'het bewuste leven', die gemeentebreed gedragen dient te worden.

Uit dit onderzoek komt naar voren dat mijn opdrachtgever, Werkgroep Kerken en Landbouw Fryslân, de pastores op een aantal manieren kan ondersteunen:

- Het verzorgen van een actuele website waarop de actuele ontwikkelingen in de landbouw worden uitgelegd en waar ook verbindingen kunnen worden gelegd met geloof en traditie. Het doel is te komen tot *“een innerlijk evenwicht met zichzelf, het solidair evenwicht met de ander, het natuurlijk evenwicht met alle levende wezens en het geestelijk evenwicht met God”* (Paus Franciscus, 2015, p. 120).
- Het onderwerp landbouw onder de aandacht brengen met liturgische handreikingen, ideeën of activiteiten.
- Het organiseren van regionale en/of digitale activiteiten (netwerken) waarbij christelijke ondernemers gedachten en gevoelens kunnen delen en kunnen spreken over een eventueel moreel kompas.
- Het maken van werkmateriaal dat 'het bewuste leven' in de gemeente kan activeren en ondersteunen.

Ik heb ontdekt dat de koppeling tussen geloof en werk niet vanzelfsprekend is en dat deze koppeling divers wordt ingevuld. Tevens ben ik geraakt door de onverbondenheid met de plattelandsgemeenten en de zorg die pastores daarover hebben. Tot slot heb ik ontdekt dat het bewuste leven pas gestalte kan krijgen als dit gemeentebreed wordt gedeeld. In plattelandsgemeenten gebeurt dit nog niet veel. In de katholieke traditie gebeurt dit wel vaker dan in de protestantse.

9.0 Discussie.

Dit onderzoek is gehouden in plattelandsgemeenten waar de agrarische ondernemers zelf wonen. De uitkomsten van dit onderzoek zijn het meest bruikbaar voor pastores die in deze gebieden werkzaam zijn. Ik ben tevreden over de keuze om het onderzoek te verrichten middels interviews. Het is daardoor persoonlijker geworden en heeft mij meer inzicht gegeven in de belevingswereld van de pastores en de agrariërs. Mijn vooronderstelling was dat er een kloof was ontstaan tussen de landbouw en de kerk, omdat sprake is van verschillende denkbeelden over de wijze waarop landbouw moet worden vormgegeven. Die vooronderstelling bleek niet te kloppen. Deze vooronderstelling was denk ik voortgekomen uit wat ik bij agrariërs hoorde en informatie in kranten en heeft volgens mij te maken met het imago van de agrarische sector en de gevoelens van ondernemers daarover. Dat imago wordt vooral bepaald door beschrijvingen van incidenten in de media en campagnes van actiegroepen.

Dat mijn vooronderstelling niet klopte, wil echter niet zeggen dat de uitkomst mij is meegevallen. De geschetste twee problemen, onverbondenheid en onbewustheid, zijn niet eenvoudig op te lossen en vragen veel aandacht van de pastores en de plaatselijke gemeente. Te veel lijkt de discussie over wat duurzaam is bepaald te worden door linksgeoriënteerde politiek en actiegroepen. De kerkgemeenschap dient zich in dit kader juist te bedienen van evenwichtige oplossingen die verbonden zijn aan Bijbelse verwachtingen. De beslissingen van agrarische ondernemers worden vooral bepaald door de globalisering. De negatieve effecten hiervan worden eenzijdig bij hen neergelegd, terwijl globalisering een keuze en verantwoordelijkheid van de samenleving is. Zij moet dit proces door koopgedrag, leefgedrag, politieke keuzes en het deelnemen aan organisaties die duurzaamheid nastreven beïnvloeden. Het is vervolgens de agrarisch ondernemer die hierop inspeelt en niet andersom.

Het is de vraag welke positie de pastor hierbij kan innemen. Pastores geven aan dat ze weinig tijd hebben voor individuele aandacht voor pastoranten. Dat kan betekenen dat ze het 'te druk' hebben voor de individuele agrarische ondernemer, die dat goed aanvoelt. Sommige pastores geven aan een voorkeur te hebben voor een bepaalde wijze van bedrijfsvoering die beter bij hen past. Ook dat zal de agrarische ondernemer merken. Voor de pastor is het dus van belang om zich hier bewust van te zijn en zijn gevoelens op een eerlijke en respectvolle wijze met de ondernemer te delen. Pastores geven verder aan zich onzeker te voelen in een pastoraal gesprek met agrarische ondernemers, omdat ze vinden dat ze te weinig specifieke kennis hebben. Enerzijds moet de pastor zich realiseren dat van hem niet verwacht wordt dat hij problemen oplost; aandacht is genoeg. Anderzijds kan hij zich op de hoogte stellen van actuele ontwikkelingen en de achtergrond daarbij. Hij dient die ontwikkelingen te verbinden met de Bijbelse oproep van rentmeesterschap, rechtvaardigheid en liefdevol handelen.

Wat betreft de onverbondenheid moeten vastgesteld worden dat kerk en geloof niet vanzelfsprekend meer zijn. Dit onderzoek toont duidelijk een kloof aan tussen individueel geloof van de ondernemer en het institutioneel geloof van de gemeente. De ondernemers geven hiervoor twee oorzaken: ze voelen zich niet thuis in de gemeente of ze kunnen de overtuiging niet meer delen. Het zich niet thuis voelen kan komen doordat de gemeente hem is ontgroeid, bijvoorbeeld omdat er activiteiten worden georganiseerd wanneer de agrarische ondernemers geen tijd hebben, ze in de eigen gemeente weinig begrip ontvangen voor hun handelen of omdat ze werk, gezin en ontspanning moeilijk weten te combineren met de activiteiten van de kerk.

Een verschil in geloofsovertuiging wordt meestal veroorzaakt door reorganisatieprocessen, waarbij de gemeente een nieuwe identiteit krijgt, of door grote veranderingen binnen de gemeente. De agrarische ondernemer leeft vaak dicht bij de natuur, voor hem zijn verwondering en afhankelijkheid belangrijke begrippen. Dit vormt ook zijn geloof. Het proces van ontkerkelijking en secularisatie is nog niet ten einde. Dat geldt wel voor de ontzuiling, die nauwelijks nog een rol speelt. Geloof is nu vooral een privéaangelegenheid geworden en de geloofswaarheden zijn divers. Kerkleden zijn wereldburgers geworden en de digitale wereld heeft een belangrijke plaats verworven in de communicatie.

Verder hebben christelijke agrarische ondernemers nog maar weinig mogelijkheden om met collega's van gedachten te wisselen als het gaat over zingeving, overtuiging, normen en waarden. Ze hebben die gelegenheid niet in de kerk en niet meer in standsorganisaties.

In mijn onderzoek ben ik wel kleine verschillen tegengekomen tussen de Protestantse en Katholieke traditie. Echter, deze verschillen zijn niet groot genoeg om te benoemen. Beide tradities staan onder de invloed van de laatmoderne tijd. Beide proberen daarop te reageren en ondervinden dat dit een lastig proces is. Beide denominaties besteden veel aandacht aan reorganisatie. Het lijkt er daarbij op dat de aandacht voor het pastoraat het moet afleggen tegen de aandacht voor het instituut. Veel agrarische ondernemers voelen zich niet thuis in eigen kerk en dat is volgens mij een belangrijk aandachtspunt. Dit heeft niet te maken met landbouw, maar met of iemand zich thuis voelt in de eigen gemeente. Het is belangrijk dat de pastor present is en als 'herderfiguur' bij de gemeente betrokken is en zichtbaar is. Dat heeft ook te maken met hoeveel tijd er beschikbaar is voor pastoraat en welke keuzes de pastor hier zelf in maakt.

Uit dit onderzoek zijn de volgende ideeën voor eventueel vervolgonderzoek naar voren gekomen: Hoe gaat de plaatselijke plattelandsgemeente met het bewuste leven om? En hoe verhouden moderne landbouw en ethiek zich tot elkaar?

'Kloven dienen overbruggt te worden'

Illustratie: Frits Ahlefeldt (www.publicdomainpictures.net)

10. Aanbevelingen voor pastores

Hoe kan de kerk, en in het bijzonder haar ambtsdragers, nog van betekenis zijn voor mensen die in de landbouw werkzaam zijn? Dit vraagt om een aantal praktische ideeën die recht doen aan de uitslag van dit onderzoek. Ik begin eerst met de aandacht voor de agrarische ondernemers (1 t/m 4) daarna over de bewustwording van de gemeente (5 t/m 7). Ik besluit met een gedachte over hoe dit gestalte kan krijgen in de kerkelijke gemeente. In de gesprekken met de pastoors en predikanten hoorde ik dat dit een actueel thema was en dat veel pastores hiermee bezig zijn. Het is de aarde waarin de bovengenoemde ideeën mogen groeien.

10.1 Vocation groups.

Het idee is afkomstig van de Redeemer kerk in New York. Maar is volgens mij goed toepasbaar in onze eigen parochies of gemeenten. Het gaat over het vormen van beroepsgroepen;

“Beroepsgroepen zijn groepen die maandelijks bijeenkomen en worden ondersteund door sprekers en sociale activiteiten. Iedere groep wordt geleid door een team van vrijwilligers, die ervoor zorgen dat mensen met hetzelfde beroep bijeenkomen, hun geloof verdiepen en samen op zoek gaan naar uitdagingen en kansen op hun werkterrein in het licht van het evangelie” (Keller, 2012, p. 240).

Zo kunnen landbouwers binnen de gemeente(s) een beroepsgroep vormen. Of eventueel wordt er samengewerkt tussen een aantal gemeenten. In het boek ‘Goed werk’ (2012) heeft Ds. Tim Keller een aantal discussievragen opgesteld, waarover nagedacht kan worden binnen iedere beroepsgroep. Met deze vragen probeert hij de discussie tussen geloof en werk opgang te brengen. De vragen zijn:

1. *Wat is de verhaallijn van de cultuur waarin ik werk en het terrein waarin ik werk, wie zijn de protagonisten en wie de antagonististen?*
2. *Wat zijn de onderliggende opvattingen over zin, ethiek, oorsprong en bestemming?*
3. *Wat zijn de afgoden, de verwachtingen en de angsten?*
4. *Hoe verbindt de verhaallijn zich met het beroep en welke rol speelt het beroep in de verhaallijn?*
5. *Welke onderdelen van de heersende wereldbeschouwing komen in principe overeen met het evangelie en kan ik accepteren?*
6. *Welke onderdelen van de heersende wereldbeschouwing zijn onacceptabel en welke alternatieven heb ik daarvoor?*
7. *Hoe kan ik uitblinken in mijn werk en hoe kan ik mij onderscheiden als christen?*
8. *Welke kansen zijn er in mijn beroep om:*
 - *Individuele mensen te dienen?*
 - *De samenleving te dienen?*
 - *Mijn werkveld specifiek te dienen?*
 - *Werk te maken van topkwaliteit en vaardigheid?*
 - *Getuige te zijn van Christus?* (Keller, 2012, p. 172)

10.2. De bewuste ondernemer.

Uit dit rapport blijkt dat agrariërs zich steeds kunnen aanpassen; zij zijn niet erg traditioneel. Wel hebben ze een eigen tempo, dat bepaald wordt door mogelijkheden en capaciteiten. Agrariërs hebben vroeger de stap van boer naar ondernemer gemaakt en lijken nu de stap te maken van ondernemer naar datamanager. Aan de andere kant kiest een aantal agrariërs er nu juist bewust voor ‘back to basic’ te gaan; ze kiezen voor biologisch, streekproducten, een eigen winkel, en combineren dit met natuurbeheer of zorg. Daarnaast is er de normatieve professional, volgens mij de ondernemer van de toekomst. Harry Kunneman beschrijft hem in zijn boek ‘Voorbij het dikke ik’ (2009) als een ondernemer die zingeving, menselijke betrokkenheid en morele verantwoordelijkheid weet te verbinden met productiviteit en doelmatigheid. Deze ondernemer is bewuster, reflectiever en normatiever (Kunneman, 2009, p. 270). Hier ligt volgens mij een uitdaging voor de kerkelijke gemeente en de pastor om de agrarische ondernemers op deze vorm van ondernemen te wijzen.

10.3. Groepsgesprekken met landbouwers.

Pastores zouden individuele of groepsgesprekken met landbouwers kunnen organiseren. Thema's die daarbij aan de orde komen zijn geloof en werk, zorg om de schepping, geloof en gemeenschap en geloof en dagelijks leven. Daarbij kan men gebruikmaken van het project 'Grond van leven' van Herman Agterhoek en Jack Steeghs(2010):

"Het project wil boeren en boerinnen zelf laten verwoorden welke waarden in hun leven, hun werk en hun samenleven van betekenis zijn en welke rol hun geloven daarin speelt. Er worden daar vier vragen bij gesteld:

1. *Op welke grond ben je geboren? Hoe was het daar? Hoe leefde je daar? Wie leefde er om je heen?*
2. *Welke waarden heb je met de paplepel ingegoten gekregen? Wat waren daar de belangrijkste waarden van en hoe hebben die je gevormd tot de mens die je nu bent?*
3. *Je deelt de grond met anderen. Wat deel je samen? Wat vindt je samen belangrijk? Wat zie je veranderen en hoe kijk je daartegenaan?*
4. *Als je terugkijkt op je leven en je ontwikkelingen die je hebt meegemaakt: Wie was God dan voor jou? Beleef je God anders dan toen je een kind was? Hoe anders? Wat is er in je leven gebeurd en hoe is dat van invloed geweest op je geloof en je beeld van God? Hoe trok hij mee in je bestaan?"*

(Afkomstig van www.vroedman.nl en eindwerkstuk Rigter (2010))

10.4. Gespreksvragen voor landbouwers.

In het boek 'Werken met Zin' (Hoek & Van Schepen, 2013) staat een aantal gespreksvragen die ook met landbouwers kunnen worden besproken. Dit is een selectie:

1. *Bespreek de volgende stelling: "De christelijke levensovertuiging is net zo relevant voor het leven voor de dood als voor het leven na de dood."*
2. *Hoe kun je het beroep landbouwer in relatie brengen met verschillende aspecten van christelijke levensovertuiging; schepping, zondeval, redding en voltooiing van de schepping.*
3. *Heb jij weleens een moeilijke beslissing moeten nemen in het kader van je werk, waarbij geloof je moed gaf?*
4. *Werken in een gebroken schepping gaat gepaard met distels, doorns, moeite, frustratie, et cetera. Welke moeite herken je in je dagelijkse arbeid? Loop je tegen morele dilemma's aan? Hoe ga je daarmee om?*
5. *Bedenk eens op welke wijze jouw beroep als agrariër verbonden is aan een bredere cultuur. Aan welke overtuigingen draagt het beroep bij? Welke keuzes of aankopen maakt jouw beroep mogelijk? Kent jouw beroep helden? Wie zijn dat en wat zijn de eigenschappen die in hen gewaardeerd worden?*

10.5. Bewustwordingsproces in de gemeente.

Bewustwording is iets voor de gehele gemeente en dient gemeentebreed gedragen te worden. De pastores kunnen dit proces stimuleren. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van 'Large Scale interventions' (LSI), duurzame veranderingen met actieve deelname van alle belanghebbenden uit de gemeenschap (in dit geval de pastor, het parochiebestuur of de kerkenraad en de leden van de gemeente). Bij LSI wordt afwisselend gewerkt met kleine en grote groepen. Het kan gaan over de kerk zelf (De groene kerk), over het gedrag van de gemeenteleden of over hoe zij in hun eigen context iets kunnen laten zien van het maken van bewuste keuzes. LSI is toepasbaar in verschillende contexten. Een sterk punt van dit systeem is dat er geen verwijdering ontstaat, iedereen doet mee. De pastor is vooral de bewaker van het proces en zorgt steeds voor motivatie en nieuwe werkmodellen (www.largescaleinterventions.com).

10.6. Websites

In het schema hieronder is een selectie weergegeven van namen van websites die iets te maken hebben met het onderzoeksonderwerp en die door de pastores ingezet zouden kunnen worden.

A Rocha	Bewaar de schepping	CCA= Christen Contact Agrariërs
Deel je rijkdom	Disk.nl.	Duurzaamheid.nl
Ecokerk	Ecen= European Christian Environmental Network	Franciscaanse beweging
Franciscaans milieuproject	Groen dichterbij	Groene kerk
Groen geloven	Kerken en Landbouw Fryslân	Kerk en milieu
Kerk in actie	Kloostertuinen.nl.	KNR= Konferentie Nederlandse Religieuzen
Laudato si	Micha Nederland	Noordermannen
Oikumene Oikos	Oikumene	Platform kerktuinen
Protestantse kerk Nederland	Rooms Katholieke kerk Nederland	Samen eerlijk eten
Tear	Vieren symbolisch schikken	Zorg om boer en tuinder landbouw

10.7. Bewust boodschappen doen.

In de gemeente kan een proces op gang worden gebracht met betrekking tot bewust boodschappen doen. Dit kan door een aantal levensmiddelen daadwerkelijk mee te nemen en te vragen welke keuze men zou maken. Door met een aantal gemeenteleden een bezoek te brengen aan de nabijgelegen supermarkt en hiervan een filmpje te maken en dit te tonen in de gemeente. Hierover kan een gespreksavond georganiseerd worden, met eventueel een deskundige of een creatieve verwerking (zoals een filmpje of spel). Ook kan een enquête gehouden worden. (zie bijlage 4).

Bewust boodschappen doen heeft te maken met verschillende facetten van duurzaamheid:

- Het voorkomen van afval en het niet hoeven weggooien van voedsel.
- Het gebruiken van recyclebaar verpakkingsmateriaal
- Fairtrade: een eerlijke prijs voor producenten
- De arbeidsomstandigheden
- Gezondheidsaspecten
- Dierenwelzijn
- Beperkt gebruik van pesticiden
- Gebruik van E-nummers (toevoegingen)
- Duurzame energie
- Biologische oorsprong
- Beperkte milieubelasting: CO₂, verontreiniging van lucht, water en bodem
- Globalisering: land van herkomst, streekproducten
- Het effect op biodiversiteit en erosie (bodemgesteldheid)

10.8.Eigentijdse kerk.

De huidige kerk is een product van het modernisme en de verzuiling. De kerk is gebaseerd op kerkbezoek, vrijwilligerswerk, vrijwillige financiële bijdrage, vaste lidmaatschappen, gericht op familieverbanden en is burgerlijk. In de huidige samenleving is er meer behoefte aan flexibiliteit. Kerk is niet alleen instituut, kerk is ook dynamisch, gaat ook mee in de tijd. Het is enerzijds de vertegenwoordiging van Christus in de wereld (universele onzichtbare kerk) en de organisatie in je eigen bekende omgeving (zichtbare plaatselijke kerk).

Kenmerken van een nieuwe gemeenschap;

- De gemeenschap wil verbinden met God, de naaste, de schepping.
- Wil navolger zijn van Jezus Christus.
- Van regels en leerstellingen naar liefde en betrokkenheid.
- Open, transparant, onbevooroordeeld en vertrouwen in elkaar.
- Het accepteren van andersdenkenden.
- De gemeenschap wil zichtbaar zijn en functioneel.
- Het aannemen van een lerende houding; van elkaar en met elkaar leren, groeien en samenwerken.
- Niet alleen consumeren, maar ook actief deelnemen.
- In je eigen netwerk tot Zegen zijn.

Praktisch gezien gaat het om gestalte geven van twee processen die samengaan, georganiseerde wereld en de digitale wereld. De organisatie laat zich zien door;

- Eredienst; Gaat om relatie met God: lofprijzing, dankzegging en verzoening. Gaat om woord en sacramenten.
- Kerkgemeenschap; om de werken van barmhartigheid en rechtvaardigheid.
- Nieuwe activiteiten; stilte en bezinningsmomenten, wandelingen, alpha-cursus, gebedsgroep, etc.

De digitale wereld betekent op dit moment:

- *Het lezen van blogs en bezoeken sites op internet*
- *Het deelnemen aan Twitter, Facebook of Instagram*
- *Het bijhouden van een eigen site of blog.*
- *Je laten zien op LinkedIn.*
- *Je linkt anderen aan jou websites.*
- *Gebruik maken van email, sms of app*

Juist de kerk op het platteland is hier geschikt voor, het verbindt zich met de wereld en behoudt ook haar noodzakelijke eigenheid.

Literatuurverwijzing

- Agterhoek Herman en Jack Steeghs (2010) *Grond van leven*. www.vroedman.nl
- Baart, A. (2001). *Een theorie van de presentie*. Amsterdam, Nederland: Boom.
- Boersen, M. C. J. (2013). *Als de kuil in de bult zit- afstudeeronderzoek naar de invloed van de leefwereld van de leefwereld van melkveehouders op hun godsdienstige beleving*. Utrecht Nederland: Fontys Hogeschool.
- CBS. (2017, 29 april). Aantal agrarische bedrijven in Nederland 2000-2016 [Dataset]. Geraadpleegd van CBS <https://www.cbs.nl/nl-nl/economie/landbouw>
- Elkington John (1995) People, planet en profit- duurzame ontwikkeling www.johnelkington.com
- Graafland, J. (2015). *En God schiep; over dieren en rentmeesterschap*. Heereveen, Nederland: Royal Jongbloed.
- Hoek, J., & Schepen, D. van. (2013). *Werken met zin- het goede nieuws voor ons dagelijks werk*. Zoetermeer, Nederland: Boekencentrum.
- Jong, R. de. (2000). *Boerenkringen in beweging handreiking om de kloof tussen agrariërs en hulpverleners te verkleinen*. Zutphen, Nederland: Roodbont.
- Keller, T. (2012). *Goed werk- ons dagelijks werk en Gods plan voor de wereld*. Redeemer City, NY: Van Wijnen Franeker.
- Keller, T. (2015). *Preken- geloof overbrengen in een sceptische tijd*. Redeemer City, NY: Van Wijnen Franeker.
- Kodde, K., & Bruchem, C. van. e.a. (2004). *Wat van ver komt is lekker over landbouw en globalisering*. Utrecht, Nederland: Jan van Arkel en milieudefensie.
- Kunneman, H. (2009). *Voorbij het dikke ik*. Duivendrecht, Nederland: SWP.
- Luyn A. van (2005) Uitspraken over de vierde P van Pneuma als toevoeging op people, planet en profit.
- Levitt, T. (1983). *Globalization of Markets*. New York, NY: Harvard Business Review.
- Meadows et al. (1972) *Pijlers van duurzaamheid en het verbeteren van de drie P's: people, planet en profit* (<https://mvotermen.wordpress.com>).
- Ofman, D. (1997). *Bezieling en kwaliteiten in organisaties*. Utrecht, Nederland: Uitgeverij Servire.
- Paus Franciscus. (2015). *Laudato si*. Utrecht, Nederland: Uitgeverij secretariaat Rooms-katholiek kerkgenootschap.
- Ploeg, D. van der, Miedema, S., Roep, D., Broekhuizen, R. van, & Bruin, R. de. (1992). *Boer Bliuwe, Blinder...! Bedrijfsstijlen, ondernemerschap en toekomstperspectieven*. Wageningen, Nederland: Grafisch centrum Wageningen.
- Protestants Landelijk Dienstencentrum (2006) *(Be)staan op eigen grond-landbouw en pastoraat*. Protestantse Kerk Nederland Utrecht.
- Rigter, M. C. J. (2010). *Is het geloof bij boeren uit beeld geraakt (en zo ja moet het weer in beeld worden gebracht?)*. Over boeren en hun geloofsleven. Eindhoven, Nederland: Fontys Hogeschool.
- Rip, W. (1953). *Beginzelen van economisch handelen van de ondernemers in de landbouw*. Wageningen, Nederland: Universiteit Wageningen.
- Schmeets, J. (2016). *De religieuze kaart van Nederland 2010-2015*. Den Haag, Nederland: Centraal bureau voor de statistiek.
- Schnabel, P. (2004). *Het zestiende sociaal en cultureel rapport kijkt zestien jaar vooruit*. Den Haag, Nederland: Sociaal cultureel planbureau.
- Smit, J. (2016). *Tot de kern komen- de kunst van het pastorale gesprek*. Utrecht, Nederland: Uitgeverij Kok.
- Weerkamp, J., & Zeinstra, T. (2013). *Wat de boer niet zegt Communicatie in agrarische bedrijven*. Deventer, Nederland: Kluwer.
- World Commission on Environment and Development, 1987, (<https://mvotermen.wordpress.com>)

Bijlage 1:

Bedrijfstijlen en hun kernkwadrant

Type	Kwaliteit	Allergie	Valkuil	Optimalisatie tussen:
Intensief	Maximalisatie van arbeid, grond, dier en bedrijf.	Natuurbeheer en extensivering.	Vervuiling Stress Schaarste van grondstoffen.	Productie/ecologie.
Kostenbewust	Lage kosten van hulpmiddelen, Niet afhankelijk willen worden. Sterke concurrentiepositie.	Verkwisten en teveel investeren.	Zo zuinig dat opbrengsten worden gemist of dat het bedrijf veroudert.	Kosten/ opbrengsten. Onafhankelijkheid/ vernieuwing
Groeier	Met de tijd mee, 'groot, groter, grootst.'	Traditie, stilstand.	Te veel vreemd kapitaal en arbeid en daardoor kwetsbaar.	Groei/draagkracht van de onderneming.
Koeienboer	Emotionele band met vee en bedrijf.	Alleen maar rendement, maakt niet uit waar of hoe?	Te hoge productiekosten c.q. kostprijs.	Economie/ liefhebberij.
Techneut	Gericht op techniek: ergonomie belangrijk en de ontwikkeling van de techniek.	Alles bij het oude laten en handenarbeid.	Te duur productieproces. Te veel afschrijving en onderhoud.	Kosten/ technische mogelijkheden
Idealist	Verantwoord omgaan met de aarde volgens eigen principes.	Belastend voor het milieu, zondigen tegen de eigen overtuiging.	Onrendabele bedrijfsvoering. Een eindproduct dat niet gewenst is door de consument.	Ecologie/economie
Digitale manager	Gericht op automatisering, beheersing van processen, het delen van data met derden.	Gevoelsmatig of instinctmatig bezig zijn en het vertrouwen op de natuur.	Geen contact met de natuur: dier en gewas. Te weinig oog voor niet-rationele waarden als liefde en schoonheid.	Digitale mogelijkheden/ respect voor de natuur

Naar een oorspronkelijk idee van Prof D. v. d. Ploeg uit 'Boer Bliuwe Blinder' (1992) en 'Het Kernkwadrant' van Daniel Ofman (1997)

Bijlage 2:

Interviewvragen voor de agrariër

1. Ben je boer geworden uit gewoonte of was het jouw ideaal of droom om boer te worden? Je bent nu boer. Zijn jouw idealen of dromen gedeeltelijk of helemaal verwerkelijk?
2. Waar ben je trots op? Hoe houd je het vol als ondernemer? Valt jouw ondernemerschap samen met jouw mens-zijn?
3. Welke zorgen en/of tegenslagen maken jouw leven als boer moeilijker? In de agrarische sector verandert veel. Hoe ga je hiermee om?
4. Kun je je eigen werkwijze aan de hand van onderstaande tabel omschrijven en herken je daarin jouw kwaliteiten en valkuilen? (Zie bijlage 1 voor de tabel.)
5. Is er een verband tussen je handelen en je geloof? Hoe ziet dat verband eruit? Wat is de huidige verhaallijn van de cultuur van jouw beroepsgroep? Waar ga je in mee? Wat staat je tegen? Welke alternatieven heb je?
6. Bijbelse kernwoorden die bij landbouw horen zijn bijvoorbeeld: verantwoordelijkheid, verwondering, afhankelijkheid, dankbaarheid en rechtvaardigheid. Welke van deze of andere begrippen zijn voor jou belangrijk?
7. In welke stelling herken je iets van jezelf?
 - Mijn bedrijf beantwoordt niet aan mijn verwachtingen en overtuigingen; ik zou het graag anders doen.
 - Ik vind in mijn werk te weinig waardering; Ik mis de erkenning voor mijn inspanningen en ik vind dat ik te weinig verdien.
 - Het bedrijf verleent mij een plek in de samenleving en mijn vriendengroep. Ik zou niet zonder mijn bedrijf kunnen.
 - Voor mij tellen alleen de prestaties die ik met mijn werk behaal.
 - Ik voel mij in balans tussen mijn mens-zijn en mijn ondernemer-zijn.
8. Wanneer zou je contact opnemen met jouw pastor?(dominee, pastoor of pastorale werker) Wat kan de reden zijn om contact met hem/haar op te nemen?
9. Indien je contact hebt gehad met jouw pastor: Heb je het gevoel dat hij/zij zich kan inleven in jou als boer? Kun je dit gevoel beschrijven?
10. Hoe ervaar je de kerk (de kerk in het algemeen en je medekerkgangers)? Hoe ben je hier bij betrokken? Wat is je eigen betrokkenheid?
11. Heb je zelf ideeën of wensen over hoe christelijke agrariërs elkaar kunnen ontmoeten en ondersteunen?

Bijlage 3:

Interviewvragen voor de pastor

1. Wat zijn volgens u de specifieke kenmerken van de agrarische cultuur?
2. In bijgaande tabel (zie bijlage 1) zijn de verschillende wijzen van agrarische bedrijfsvoering weergegeven. Helpt deze tabel u om agrarische ondernemers beter te begrijpen?
3. Wat zijn volgens u de kenmerken van een ondernemer? Wat voelt u daarbij?
4. Wat is uw beeld van de landbouw?
5. Hoe kunnen volgens u de Bijbelse boodschap en landbouw met elkaar verenigd worden?
6. Komt uw mening bij vraag 5 overeen met de mening van de agrarische ondernemer?
Wat zijn volgens u de overeenkomsten en de verschillen?
7. Hoe blijft u op de hoogte van de ontwikkelingen in de landbouw?
8. Wat doet u om landbouwers te bereiken?
9. In hoeverre is uw aanpak specifiek (als u landbouwers ontmoet)?
10. Hoe herkent u een crisissituatie op de boerderij?
11. Betreft u het gezin bij uw pastorale ontmoeting met landbouwers? Zo ja, hoe doet u dit?
12. Hoe kan volgens u de relatie persoonlijk geloof en agrarisch ondernemerschap verbeterd worden?
13. Komt uw visie ook aan de orde wanneer u een pastoraal gesprek hebt met agrarisch ondernemer? Zo ja, waarom? Zo nee, waarom niet?
14. Welke van de Bijbelse kernwoorden vindt u passen bij een moreel kompas voor agrarisch ondernemers: verantwoordelijkheid, verwondering, afhankelijkheid, dankbaarheid en rechtvaardigheid.
15. Wat voor aandacht geeft uw kerkelijke gemeenschap aan landbouwers?
16. Hoe beoordeelt u de aandacht die u geeft aan landbouwers?
17. Hoe was er in uw opleiding aandacht voor het landbouwpastoraat?
18. Hebt u behoefte aan specifieke ondersteuning? Zo ja, kunt u deze behoefte toelichten?
19. Hebt u een idee naar wie u verwijzen kunt als uw pastorant specifieke hulp nodig heeft?

Bijlage 4:

Enquête gemeenteleden

1. Waar let u op bij het aanschaffen van een artikel naast prijs en voorkeur (schoonheid en smaak)? Zou u de twee belangrijkste willen aankruisen?

- ☐ Fairtrade: eerlijke prijs voor producenten
- ☐ Houdbaarheid, om te voorkomen dat voedsel niet gebruikt wordt.
- ☐ Kinderarbeid of slechte arbeidsomstandigheden
- ☐ Gezondheidsaspecten
- ☐ Gebruik van pesticiden
- ☐ Dierenwelzijn
- ☐ E-nummers (toevoegingen)
- ☐ Duurzame energie
- ☐ Recyclebaar verpakkingsmateriaal
- ☐ Biologische oorsprong
- ☐ Milieubelasting: Co2, verontreiniging van lucht, water en bodem
- ☐ Globalisering: land van herkomst, streekproducten

2. Waarom vindt u dit belangrijk?

3. Heeft de wijze waarop u keuzes maakt te maken met uw geloofsovertuiging?

Ja/ nee, want _____

4. Wat is volgens u de ideale vorm van landbouw in Nederland?

5. U maakt deel uit van een dorpsgemeenschap waarin landbouw een belangrijke plaats inneemt in de cultuur en historie van de gemeenschap, het landschap, economisch (werk en inkomsten), ecologisch (bodem, water en lucht) en in zeker mate voedselvoorziening. Kunt u beschrijven hoe de verhouding tussen landbouw en de gemeenschap er volgens u de komende twintig jaar uit moet zien? _____
